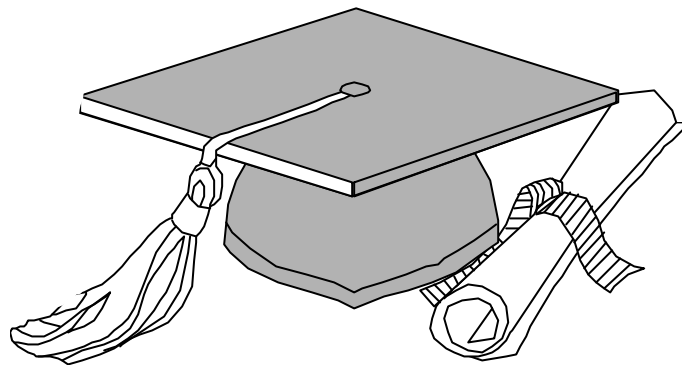

РАДІОНОВА Л.О.

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ХАРКІВ – 2006

УДК 101.122/129

Філософія: Навчальний посібник (для студентів 2 курсу ФПО і заочного навчання). Авт. Радіонова Л.О. – Харків: ХНАМГ, 2006. – 142 с.

Рекомендовано як навчальний посібник Вченою радою ХНАГХ, рішення № 21 від 30.06.2006 р.

Автор: Радіонова Л.О.

Рецензент: д. філос. н., проф. В.В.Будко

ПЕРЕДМОВА

Гегель назвав філософію духовною квінтесенцією епохи. У ній справді виражені загострені світоглядні пошуки, поглиблені питання до наявної реальності, до людського духу.

Але далеко не завжди філософія в історії була затребуваною. У часи позитивізму, наприклад, не було метафізичної потреби, тобто готовності звертатися до вічних питань, що вимагають людської розгадки. Розвиток природознавства виявився здатним задовольнити інтелектуальну потребу часу.

Релігія обслуговує запити духу. Людина звертає свій погляд до Бога, коли випробує моторошні відчуття самотності, страх перед смертю, напругу духовного життя.

Філософія ж, навпаки, нерідко відбирає в людини останню розраду. Вона вибиває індивіда з життєвої колії, безжалісно пропонуючи йому тверді істини.

Проте в сучасному світі філософія відіграє величезну роль. К. Ясперс відзначає: «Постійна мета філософствування така: стати справжньою людиною за допомогою розуміння буття; чи, що те саме, стати самим собою, завдяки тому, що ми досягаємо впевненості в Бога. Виконання цього завдання визначається незмінними рисами: «Завжди і сьогодні необхідно удосконалювати роботу філософського ремесла: розгортати категорії і методи, структурувати основне знання — орієнтуватися в космосі наук — засвоювати філософію історії, вправлятися в спекулятивному мисленні метафізики, в мисленні екзистенціальної філософії, що просвітлює,» (*Ясперс К. Содержание и назначение. — М., 1994. - С. 500*).

Цей навчальний посібник підготовлений відповідно до вимог «Державного освітнього стандарту». Він розглядає класичну філософію. У ньому викладається історія філософії, аналізуються основні філософські категорії і системи.

У результаті філософської підготовки студент матиме уявлення про загальну картину світобудови, про сутність, призначення і сенс життя людини, про різноманіття форм людського знання, про співвідношення раціонального й ірраціонального, віри і знання, про духовні цінності і їхнє значення в повсякденному житті людини. Він прийде до розуміння ролі філософії і науки в розвитку суспільства, усвідомить зміст взаємин природного, соціального і духовного в людині.

Він зможе знайти культуру бачення проблемних ситуацій, зберігати почуття відповідальності за прийняті рішення; навчиться виражати й обґрунтовувати свою позицію ціннісного відношення до минулого, сьогодення і майбутнього.

Автор посібника не перебільшує можливості філософії і не розглядає її як «науку наук», не бачить у ній «абсолютне» керівництво для визначення мети і сенсу життя. Він поставив перед собою завдання представити філософію як цілісну систему знань, звертаючи увагу студента на світоглядну орієнтованість і методологічну спрямованість відношення людини до світу, що не менш важливе для забезпечення повноцінності людського життя, ніж орієнтованість у просторово-тимчасових координатах реального світу. Цьому завданню відповідає і внутрішня логіка посібника. Вона повинна допомогти усвідомити, що може знати людина, що вона повинна робити, на що може сподіватися, співвідносячи знання про світ зі знанням про себе.

Філософія повинна сприяти «перенастрою» мислення з повсякденного, повсякденного на творчий режим, виконувати роль пропедевтики (підготовки) молодій людині до самостійного життя.

1. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ ФІЛОСОФІЇ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Дати уявлення про специфіку філософії як важливої форми суспільної свідомості, історичного типу світогляду; показати методологічну роль філософського знання в розумінні онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і соціальних проблем буття; ознайомити з історією філософської думки, зокрема в Україні, з досягненнями сучасної філософії; сприяти формуванню у студентів здібностей до логічного мислення, самостійного аналізу складних явищ суспільного життя, уміння пов'язувати загальнофілософські проблеми з розв'язанням завдань сучасної практики.

БЮДЖЕТ ЧАСУ

Лекцій — ___10___ год.

Семінарських занять — ___6___ год.

Самостійна робота — ___92___ год.

Разом: ___108___ год.

Інформаційний обсяг (зміст) дисципліни Модуль 1. Філософія

№ п/п	Обов'язкові укрупнені навчальні елементи	Кількість годин
	Змістовий модуль 1.1. Історія філософії	
	Обов'язкові укрупнені навчальні елементи	
1	Предмет філософії	0,5
2	Філософія Стародавнього світу	1
3	Філософія Середньовіччя	1
4	Філософія Нового часу	1
5	Німецька класична філософія	1
6	Історія філософії України	1
7	Тенденції розвитку сучасної філософії	1
	Змістовий модуль 1.2. Система філософії	
	Обов'язкові укрупнені навчальні елементи	
1	Проблеми систематизації філософського знання	0,5
2	Онтологія	1
3	Гносеологія	1
4	Соціальна філософія і філософська антропологія	1
	Разом:	10

МОДУЛЬ 1. ФІЛОСОФІЯ

Змістовий модуль 1. 1. Історія філософії

1. Предмет філософії

Філософія і світогляд. Світогляд і світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння. Історичні типи світогляду: міф, релігія, науковий світогляд, філософський світогляд. Предмет філософії. Філософія як дослідження світоглядних проблем засобами раціонального мислення. Основне коло філософських питань. Основні теми філософських роздумів: світ і людина, сутність і зміст людського існування. Основне питання філософії. Головні напрями у філософії. Філософія і культура. Функції філософії: світоглядна, гносеологічна, методологічна, аксіологічна, прагматична та ін. Соціальна спрямованість філософського знання. Сутність загальнолюдських цінностей у філософії. Людина як найвища цінність. Місце й роль філософії у сучасному суспільному житті.

2. Філософія Стародавнього світу

Культурно-історичні передумови виникнення філософії. Передумови філософії у Стародавній Індії. Велична та епічна література про людину, її походження та існування. Зародження філософії у Стародавньому Китаї. Конфуціанство та даосизм.

Своєрідність філософії Стародавньої Греції: досократичного, класичного, елліністичного та римського періодів античності. Вчення про буття (Мілетська школа). Вчення про рух (Елейська школа). Людина як міра усіх речей (Протагор). Самопізнання та належне існування (Сократ). Людина як мікрокосм, атомізм Демокріта. Платонізм і неоплатонізм. Космоцентризм античної міфології та антропоцентризм грецької просвіти. Софісти. Становлення античної діалектики. Аристотель як систематизатор античної філософії.

3. Філософія Середньовіччя

Розвиток християнства в Західній Європі. Апологетика, патристика, схоластика. Суперечка про природу понять: реалізм і номіналізм. Особливості західноєвропейської та східноєвропейської релігійної філософії. Мусульманська та іудейська культура і філософія (М. Маймонід, І. Гебіроль, Авіценна, Аверроес).

Вчення Фоми Аквінського про єдність душі й тіла, про двоїстість істоти, про співвідношення релігії, філософії і науки.

Філософія Відродження. Гуманізм та антропоцентризм. Натурфілософія Відродження; пантеїзм; повернення до первісного розуміння сутності діалектики. Геліоцентризм і вчення про нескінченність Всесвіту (Дж. Бруно, М. Кузанський).

Реформація, її ідеї (Т. Мюнцер, М. Лютер, Ж. Кальвін).

4. Філософія Нового часу

Наукова революція XVII ст. (І. Ньютон) і проблема методу пізнання у філософії (Ф. Бекона, Р. Декарта). Емпіризм і раціоналізм (Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц). Створення механічно-матеріалістичної картини світу. Поняття субстанції у філософії Б. Спінози. Монадологія Г. Лейбніца.

Проблема людини у філософії Просвітництва (Ш. Луї Монтеск'є, Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо). Французький матеріалізм, його розуміння людини і суспільства.

5. Німецька класична філософія

Місце німецької класичної філософії в історії філософської думки. Філософські позиції І. Канта. Філософська система І. Фіхте. Суб'єктивна діалектика. Філософія тотожності Ф. Шеллінга. Г. Гегель, його філософська система та метод. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха. Німецька класична філософія і сучасне бачення світу.

6. Історія філософи України

Становлення і розвиток світогляду давніх слов'ян; давньо-слов'янська міфологія, запровадження християнства. Філософська думка періоду етнокультурної катастрофи. Становлення філософії українського духу в Києво-Могилянській академії. Г. С. Сковорода — фундатор філософії українського кордоцентризму. Український романтизм (М. Гоголь, М. Костомаров, П. Куліш та ін.). Філософські ідеї Т. Шевченка. Академічна філософія (С. Гогоцький, П. Юркевич, В. Лесевич, О. Гіляров та ін.). Соціально-філософські погляди Л. Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського, М. Драгоманова, І. Франка, В. Антоновича. Філософія періоду відродження українського духовного життя (В. Винниченко, М. Грушевський, В. Зеньковський та ін.). Філософія національної самобутності (Д. Донцов, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький та ін.). Філософська спадщина Д. Чижевського. Філософія України в радянський період. Розробка філософських проблем у сучасній Україні.

7. Тенденції розвитку сучасної філософії (XX ст.)

Плюралізм течій сучасної філософії. Критичний перегляд принципів і традицій класичної філософії кінця XIX–початку XX ст. Захист і оновлення класичних філософських традицій: неотомізм (Ю. Бохенський, Ж. Мартін, Т. де Шарден), неокантіанство (О. Лібман, Г. Коген), неогегельянство (Б. Кроче, Ж. Іпполіт).

Філософські погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна: проблеми буття-мислення, матерії-свідомості, матеріального-ідеального, діалектики, відчуження, матеріалістичного розуміння історії, комуністичного ідеалу.

Проблема раціонального та ірраціонального. Ірраціоналістичний і містичний підхід у філософському аналізі (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, В. Дільтей). Філософські проблеми психоаналізу (З. Фрейд, К. Г. Юнг, Е. Фромм).

«Екзистенціальна філософія» та її різновиди (С. К'єркегор, М. Хайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс). Життя і смерть, сенс існування, проблема свободи.

Проблема знання і мови у філософії. Неопозитивізм (Л. Вігтенштейн, Р. Карнап, Б. Рассел), структуралізм (К. Леві-Строс, М. Фуко), герменевтика (Г. Гадамер, П. Ріккерт, Т. Кун). Г. Маркузе й «нові ліві». Постпозитивізм (К. Поппер, І. Лакатош, П. Фейєрабенд).

Змістовий модуль 1.2. Система філософії

1. Проблема систематизації філософського знання

Сучасні уявлення про філософію. Концепція походження і конструювання філософських систем. Діалектика як теорія систем. Класична і некласична філософія. Філософія і філософствування. Закони й категоріальний апарат філософії. Типологія філософських систем. Філософія як об'єкт пізнання.

2. Онтологія

Філософський зміст проблеми буття. Основні форми буття. Буття людини як фундаментальна проблема філософії. Суспільне й індивідуальне буття. Буття речей, процесів і станів природи. Матерія і свідомість. Основні форми існування матерії. Проблема єдності світу. Сутність і структура свідомості. Діалектика та її альтернативи. Закони і категорії діалектики. Принципи діалектики. «Негативна діалектика». Метафізика як наука і метод. Інтуїтивізм. Еволюціонізм. Софістика і еклектика.

3. Гносеологія

Пізнання як відображення. Суб'єкт і об'єкт пізнання. Основні принципи теорії пізнання та багатовимірність його форм. Особливості пізнання природного, соціокультурного і духовного світу людини. Пізнання і творчість. Проблеми істини. Об'єктивність істини. Абсолютна і відносна істина. Конкретність істини. Істина й цінність. Сучасні концепції істини. Критерії істини.

4. Соціальна філософія і філософська антропологія

Особливості філософського пізнання суспільства і людини. Роль соціального пізнання в історії. Специфіка предмета соціальної філософії. Співвідношення предметів соціальної філософії та інших гуманітарних наук. Головні категорії соціальної філософії. Суспільство як система, що саморозвивається. Спадковість ідей суспільного розвитку в контексті класових і загальнолюдських пріоритетів. Історичний генезис теоретичних обґрунтувань сутності суспільного поступу: діалектично-матеріалістична концепція, соціологічна, феноменологічно-герменевтична, технократична, моральна, культурологічна та ін.

Суб'єкти суспільного розвитку: індивіди й соціальні спільноти. І Особистість у вимірах філософського аналізу. Матеріальні аспекти розвитку суспільства. Соціально-політична сфера. Духовне життя суспільства. Відчуження як фактор, що зумовлює однобічний розвиток людини. Аксіологія і сучасність. Концепції майбутнього людства.

ПРАКТИЧНІ (СЕМІНАРСЬКІ) ЗАНЯТТЯ

№ п/п	Обов'язкові укрупнені навчальні елементи	Кількість годин
	Змістовий модуль 1.1. Історія філософії	
	Обов'язкові укрупнені навчальні елементи	
1	Предмет філософії	
2	Філософія Стародавнього світу	1
3	Філософія Середньовіччя	
4	Філософія Нового часу	1
5	Німецька класична філософія	1
6	Історія філософії України	
7	Тенденції розвитку сучасної філософії	
	Змістовий модуль 1.2. Система філософії	
	Обов'язкові укрупнені навчальні елементи	
1	Проблеми систематизації філософського знання	1
2	Онтологія	
3	Гносеологія	1
4	Соціальна філософія і філософська антропологія	1
Разом:		6

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ: Модуль 1. Філософія

Змістовий модуль 1.1. Історія філософії

1. Предмет філософії

План

1. Поняття світогляду, його походження, структура, сутність і роль у житті людини.
2. Історичні типи світогляду: міфологія, релігія, філософія.
3. Сутність філософського світогляду. Предмет та основне питання філософії.
4. Структура і функції філософії.

Література

1. Філософія: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. — К.: Либідь, 1996. — Розділ 1.
2. Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / І. В. Бичко, В. Г. Табачковський, Г. І. Брак та ін. — К.: Либідь, 1994. — Лекція 1.
3. Філософія: Підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін. / За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995. — Розділ 1.
4. Философия: Учебник для высших учеб. заведений. — Ростов н/Д., 1996. — Глава 1.

2. Філософія Стародавнього світу

План

1. Принципи періодизації історії філософії.
2. Філософія Стародавнього Сходу (Індія, Китай, Єгипет, Вавілон, Палестина, Іран).
3. Антична філософія.

Література

1. Виндельбанд В. История древней философии. — К.: Тандем, 1995.
2. Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / За ред. І. В. Бичка та ін. — К.: Либідь, 1994. — Лекція 2, 3.
3. Філософія: Підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін. / За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995. — Розділ 2, §1,2.
4. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии. — М.: Высш. шк., 1981.

3. Філософія Середньовіччя

План

1. Етапи розвитку філософії Середньовіччя в Західній Європі
2. Арабська і єврейська філософія Середньовіччя.
3. Філософія епохи Відродження.
4. Філософія Реформації.

Література

1. История философии: Запад — Россия — Восток. Книга вторая: Философия XV—XIX вв.: Учебник для студентов вузов / Под ред. Н. В. Мотрошиловой. — М.: Греко-латинский кабинет, 1996.
2. Філософія: Підруч./ Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І.І. Кальний та ін /За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995. — Розділ 2, §3.
3. Філософія. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — Лекції 4, 5.
4. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии.— М.: Высш. шк., 1991.

4. Філософія Нового часу

План

1. Основні риси філософії Нового часу. Наукова революція XVII ст.
2. Емпіризм і гносеологія Ф. Бекона, Т. Гоббса.
3. Дуалізм і раціоналізм Р. Декарта, пантеїзм Б. Спінози, монадологія Г. Лейбніца.
4. Суб'єктивний ідеалізм і агностицизм (Д. Берклі, Д. Юм).
5. Французькі матеріалісти XVIII ст. (Д. Дідро, П.-А. Гольбах, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо).

Література

1. Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горак та ін. — К.: Либідь, 1994. — Лекція 6.
2. Філософія: Підручник /Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І.І. Кальний та ін. /За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995. — Розділ 2, § 3.
3. Соколов В. В. Европейская философия XV—XVII веков: Уч. пособие. —М.: Высш. шк., 1984.

5. Німецька класична філософія

План

1. Історичні умови формування класичної німецької філософії, її основні риси.

2. Філософські та соціально-етичні погляди І. Канта.
3. Післякантівський суб'єктивний ідеалізм (Й. Фіхте).
4. Діалектика і натурфілософія Ф. Шеллінга.
5. Об'єктивний ідеалізм і діалектика Г. Гегеля.
6. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха.

Література

1. Філософія: Підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Саратовський, І. 1. Кальний та ін. / За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995. — Розділ 2, § 5.
2. Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горактаін. — К.: Либідь, 1994. — Лекція 7.
3. История философии: Запад — Россия — Восток. Книга вторая: Философия XV–XIX вв.: Учеб. для студентов вузов / Под ред. Н. В. Мотрошиловой. — М: Греко-латинский кабинет, 1996. — Главы 5–9.

6. Історія філософії України

План

1. Давньослов'янська міфологія — колыска філософської думки України-Русі.
2. Філософська думка Київської Русі.
3. Філософські ідеї в духовній культурі України XII–XIII ст.
4. Гуманізм епохи Відродження в Україні.
5. Філософія в Києво-Могилянській академії. Філософія «серця» Г. С. Сковороди.
6. Український романтизм.
7. Українська академічна філософія. Філософські погляди П. Юркевича.
8. Російськомовна школа «Київського кола» другої половини XIX—початку XX ст.
9. Світоглядно-філософська ситуація в Радянській і пострадянській Україні.

Література

1. Історія філософії України: Підручник / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, І. В. Бичко та ін. — К.: Либідь, 1994.
2. Історія філософії України. Хрестоматія / Упоряд. М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. — К.: Либідь, 1993.

7. Тенденції розвитку сучасної філософії

План

Марксистська філософія, її структура, проблеми й основні різновиди.

Позитивізм і неопозитивізм, його різновиди.
Екзистенціалізм та його різновиди.
Філософська антропологія.
Персоналізм і неоперсоналізм.
Неотомізм.

Література

1. Андерсен П. Размышления о западном марксизме. На путях исторического материализма / Пер. с англ. — М.: Интер — Версо, 1991.
2. Філософія: Підруч. / Г. А. Заїченко, В. М. Саратовський, І. І. Кальний та ін. / Заред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995. — Розділ 4.
3. Філософія: Курс лекцій / За ред. І.В.Бичка, В.Г.Табачковського, Г.І.Горак та ін. — К.: Либідь, 1994. — Лекція 12.
4. Зарубіжна філософія ХХ ст.: У 6 кн. / Ред. кол.: Г. І. Волинська, С. О. Кичигин, М. Ф. Тарасенко. — К.: Довіра, 1993. — Кн. 6.

Змістовий модуль 1.2. Система філософії

1. Проблеми систематизації філософського знання

План

1. Принципи побудови філософських систем.
2. Класичні й неklasичні підходи до побудови систем науки і філософії.
3. Структура філософських систем, їх типологія.
4. Філософія як об'єкт дослідження.
5. Проблема систематизації законів та категоріального складу філософії.

Література

1. Алексеев П. В., Панин А. В. Диалектический материализм (Общие теоретические принципы): Уч. пособие. — М.: Высш. шк., 1987. — Разд. 1.
2. Кувакин В. А. Что такое философия? — М.: Изд-во МГУ, 1989.
3. Ильенков З. В. Философия и культура. — М.: Политиздат, 1991.
4. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. — М.: Прогресс, 1990.

2. Онтологія

План

1. Сутність і основні форми буття.
2. Буття матеріального. Матерія і рух. Простір і час.
3. Буття людини.

4. Буття ідеального. Свідомість, її структура.
5. Діалектика та її альтернативи.
6. Буття соціального.

Література

1. Філософія: Підруч. / Г. А. Заїченко, В. М. Саратовський, І. І. Кальний та ін. / За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995. — Розд. 5–10.
2. Філософія: Курс лекцій / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горак та ін. — К.: Либідь, 1994. — Лекції 13–18.
3. Философия: Учебник для высших учебных заведений. — Ростов н/Д: Феникс, 1996. — Гл. III–VI.

3. Гносеологія

План

1. Основні принципи теорії пізнання.
2. Пізнання як відображення. Суб'єкт і об'єкт пізнання.
3. Єдність чуттєвого і раціонального в пізнанні.
4. Емпіричний і теоретичний рівні пізнання.
5. Творчість та інтуїція.
6. Проблема істини, її критерії.

Література

1. Філософія: Підруч. / Г. А. Заїченко, В. М. Саратовський, І. І. Кальний та ін. / За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995. — Розд. 11–12.
2. Філософія: Курс лекцій / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горак та ін. — К.: Либідь, 1994. — Лекція 20.

4. Соціальна філософія і філософська антропологія

План

1. Особливості філософського пізнання суспільства і людини.
2. Природні умови розвитку суспільства.
3. Матеріальне виробництво як основа розвитку суспільства.
4. Соціально-політична сфера суспільства.
5. Духовні виміри життя суспільства.
6. Філософська антропологія.

Самостійна навчальна робота студента

Вивчення курсу філософії здійснюється, крім лекційних та семінарських форм, у таких формах СРС:

самостійна робота з філософською літературою, конспектування першоджерел (див. список літератури);

контрольні роботи, захист їх (див. тематику);

розв'язування тестів (див. тести та ін.);

складання словника;

упорядкування інформації про відомих філософів і філософські школи;

аналітична робота з філософськими текстами.

Найменування змістових модулів, що виносяться для самостійної роботи	Години		Форма звіту
1	2		3
Змістовий модуль 1.1. Історія філософії			Словник категорій, контрольна робота, тести, контрольні питання і завдання
Обов'язкові укрупнені навчальні елементи			
Предмет філософії	8		
Філософія Стародавнього світу	8		
Філософія Середньовіччя	8		
Філософія Нового часу	8		
Німецька класична філософія	8		
Історія філософії України	8		
Тенденції розвитку сучасної філософії	8		
Змістовий модуль 1.2. Система філософії			Словник категорій, контрольна робота, тести, аналіз текстів.
Обов'язкові укрупнені навчальні елементи			
Проблеми систематизації філософського знання	9		
Онтологія	9		
Гносеологія	9		
Соціальна філософія і філософська антропологія	9		

РОБОТА НАД ПІДРУЧНИКАМИ, НАВЧАЛЬНИМИ ПОСІБНИКАМИ і КОНСПЕКТАМИ ЛЕКЦІЙ

Самостійна робота студента над модулем «Філософія» розпочинається з систематичної праці над підручниками, навчальними посібниками, які

вказані в навчальних програмах курсів і конспектів лекцій. Вдумливе (часто неодноразове) читання того чи іншого розділу, окремої теми, продумування основних положень, виписка найголовнішого, складання тез прочитаного - все це необхідні засоби оволодіння навчальним матеріалом.

Зазначимо, що процес вивчення повинен бути зорієнтований не стільки на запам'ятовування тих чи інших положень, скільки на їх творче засвоєння і застосування до вирішення поставлених перед студентом проблем

При вивченні філософії студент знайомиться з системою понять, яка є для нього найчастіше новою і потребує досить складної перебудови мислення. Намагайтеся не формально завчати набір поодиноких положень і термінів, а осмислювати матеріал, роздумувати над прочитаним, щоб розвивати теоретичне мислення, оволодівати філософською культурою. *Не* залишайте невідомі для вас слова, терміни, незнайомі імена, звертаєтесь для їх з'ясування до енциклопедій, довідників і словників з філософи, етики, естетики, історії релігії.

РЕКОМЕНДАЦІ З МЕТОДИКИ САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Вивчення філософських творів з історії філософії в системі філософії складає основний зміст самостійної роботи.

Списки першоджерел – це твори видатних філософів, мислителів від стародавніх часів до сучасності, наприклад, Платон. “Государство”; Гегель. “Лекції з історії філософії”, “Естетика”; Енгельс Ф. “Діалектика природи”, “Анти-Дюринг”; Чижевський Д. “Нариси з історії філософії на Україні”; Тойнбі А. “Постижение истории”, Швейцар А. “Культура и этика; Фрейд З. “Психология бессознательного” та ін.

Щоб робота була корисною, треба перш за все уважно прочитати в підручнику і конспекті лекцій матеріал теми, ознайомитися з планом семінару, до якого відноситься першоджерело.

Починати вивчення першоджерел рекомендуємо із змісту, передмови і висновку, які дають загальні уявлення про твір. При читанні треба виділяти основні ідеї, постановку питань, їх обґрунтування і вирішення, методи і форми доказів, найбільш яскраві приклади; з'ясовувати невідомі слова, терміни, незнайомі імена, звертаючись до енциклопедій і словників.

Характер запису залежить від ступеня складності твору. Найчастіше виконують *план, тези, виписки і конспект*.

1.*План* являє собою перелік основних питань, що розкривають зміст твору. Він може складатися з назв головних розділів твору, з основних положень.

2.*Тези* - це коротко сформульовані принципові положення роботи. Кожна розгорнута теза являє собою певне узагальнення думок і фактів, що викладені автором. Складають тези після вивчення матеріалу.

3.*Виписки* - це переказ чи цитування найбільш важливих положень творів.

4.*Конспект* - це стислий виклад основних ідей і висновків твору в їх

логічній послідовності з цитуванням найбільш значних думок автора Конспектування - процес творчий. Нерідко студенти роблять великі виписки, що не дає належного ефекту. В конспекті потрібно вказати прізвище і ініціали (ім'я, по-батькові) автора, назву твору, місце і рік видання, номер тому і сторінки; найважливіші положення, ідеї і висновки - підкреслювати, підзаголовки - виділяти. Для заміток необхідно залишати поля. Добре оформлення конспекту полегшує користування ним, допомагає систематизувати знання при підготовці до занять й іспитів.

Існує три види конспектів: текстуальний, вільний, змішаний. Текстуальний конспект передбачає цитування головних положень твору. Він використовується для одержання документально точних виписок з даної роботи. Вільний конспект - це переказ найбільш суттєвих положень твору. Такий конспект вести складніше, але він розвиває здатність самостійно викладати думки. Конспект, який включає поряд з вільним переказом цитування, називається змішаним

Конспектування класичних і сучасних філософських творів - важливий спосіб глибокого засвоєння теоретичних знань, вироблення вміння творчо мислити.

Якщо в підручниках викладені переважно висновки, підсумкові істини з тієї чи іншої проблеми, то вивчаючи і конспектуючи першоджерела, студент має можливість простежити за ходом народження істини, одержати навички самостійного мислення, глибоко оволодіти багатим змістом праць великих філософів і мислителів.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Щоб оволодіти філософськими знаннями, долучитися до вершин морального і естетичного досвіду людства, недостатньо завчити і запам'ятати деякі, хоч і важні, положення, їх треба усвідомити, перевірити і закріпити в практиці логічного вирішення проблем, завдань, які ставить перед людиною реальна дійсність.

Значну допомогу студентам в самостійній роботі можуть надати посібники, які містять проблемно-пошукові питання, завдання і вправи. Вони покликані активізувати творче мислення студентів, розширити і доповнити арсенал засобів, які направлені на оволодіння філософськими знаннями й навичками філософського мислення.

Проблемно-пошукові питання призначені для того, щоб привернути увагу студентів до різних аспектів тієї чи іншої проблеми, допомогти осмислити деякі нетривіальні відтінки смислу понять і проблем. До їх числа включають уривки з творів відомих філософів, літераторів, діячів культури і вчених з метою розвинення у студентів здатності до свідомої оцінки різних рішень проблем філософії.

ПОТОЧНІ ТЕСТИ МОДУЛЯ 1. ФІЛОСОФІЇ

1.1. Змістовий модуль „Історія філософії”

Тест 1

Назвіть три історичні типи світогляду:

Назвіть три основні елементи структури світогляду:

Назвіть три фактори формування світогляду:

Назвіть три основні напрями вирішення одного боку «основного питання філософії»

Назвіть три основні напрями вирішення другого боку «основного питання філософії»

Назвіть основні методи у філософії:

Назвіть не менше п'яти функцій філософії:

Чи може принцип монізму задовольнити ідеалістичну філософію? («Так» чи «Ні»).

Чи може принцип монізму задовольнити матеріалістичну філософію? («Так» чи «Ні»).

Чи всі ідеалісти є агностиками? («Так» чи «Ні»).

Тест 2

Назвіть не менше п'яти міфів Стародавньої Греції:

Назвіть не менше п'яти філософських шкіл Стародавньої Греції:

Назвіть не менше трьох представників «перипатетиків» у стародавній філософії:

Назвіть основні риси діалектики античності:

Вкажіть три основні періоди розвитку античної філософії:

Вкажіть чотири апорії Зенона Елейського:

Вкажіть чотири основні стихії Всесвіту Анаксимандра:

Тест 3

Які дві ідеї лежать в основі християнського монотеїзму?

Назвіть основні етапи розвитку філософії Середньовіччя:

Назвіть три основні напрями схоластичної філософії:

Назвіть головну рису середньовічного мислення:

Назвіть три основні риси філософії Відродження:

Тест 4

Назвіть чотири «ідоли» (перешкоди) в процесі пізнання істини за Ф.Беконем:

Назвіть логічний метод, який був розроблений Р. Декартом:

Назвіть логічний метод, який був розроблений Ф. Беконем:

Назвіть первинні якості матерії за Д. Локком:

Назвіть вторинні якості матерії за Д. Локком:

Назвіть відомих представників суб'єктивного ідеалізму у філософії Нового часу:

Назвіть відомих представників об'єктивного ідеалізму у філософії Нового часу:

Назвіть відомих представників дуалізму та плюралізму у філософії Нового часу:

Назвіть відомих представників сенсуалізму у філософії Нового часу:

Тест 5

Назвіть «золоте правило» категоричного імперативу І. Канта:

Назвіть не менше трьох «апріорних форм споглядання»:

Назвіть не менше трьох «апріорних форм мислення»:

Чи можна, за Кантом, пізнати «речі в собі»? („Так” чи „Ні”)
Назвіть три логічні проблеми пізнання за діалектикою Гегеля:

Назвіть три етапи розвитку абсолютної ідеї за системою Гегеля:

Яку нову «релігію» намагався створити Л. Фейербах?

Які дві категорії у філософії І. Фіхте відображають принцип тотожності буття й мислення?

Тест 6

У чому полягає сутність концепції «спорідненої праці» у філософії Г. Сковороди?

Назвіть три світи вчення Г. Сковороди:

Яка мораль була домінуючою у філософії українського романізму:

Назвіть чинники українського менталітету за П. Кулішем:

Назвіть не менше трьох представників української «філософії серця»:

Назвіть не менше двох принципів націоналізму за Д. Донцовим:

Назвіть основні галузі досліджень філософії «червоного позитивізму»:

Назвіть не менше трьох напрямів розробок сучасної логіки Львівсько-варшавської школи:

Тест 7

Назвіть етапи становлення Західної філософії:

Визначте основні напрями сучасної Західної філософії (вказуйте не

менше 5):

Визначте періоди становлення неопозитивізму:

Назвіть основні філософські засади позитивізму:

Назвіть періоди становлення екзистенціалізму:

Назвіть основні напрями розвитку філософії екзистенціалізму:

Назвіть основні напрями філософської антропології:

Змістовий модуль 1.2. Система філософії

Тест 1

Назвіть основні принципи конструювання класичних філософських систем:

Назвіть основні принципи розбудови сучасної наукової теорії:

Назвіть основні системи класичної філософії:

Назвіть основні риси некласичного етапу розвитку філософії:

Назвіть основні типи наукової раціональності:

Назвіть основні елементи системи сучасного філософського знання:

Назвіть основні способи філософствування:

Назвіть етноментальні характеристики філософського знання:

Назвіть основні парадигми філософського знання:

Назвіть основні підходи до визначення предмета сучасної філософії:

Тест 2

Назвіть основні форми буття:

Назвіть основні типи, види й форми руху матерії:

Назвіть основні види матерії:

Назвіть елементи структури свідомості:

Назвіть основні види практики:

Назвіть основні функції практики:

Назвіть основні принципи діалектики:

Назвіть основні закони діалектики:

Тест 3

Назвіть основні принципи пізнання:

Назвіть основні форми чуттєвого пізнання:

Назвіть основні форми логічного пізнання:

Назвіть основні риси інтуїції:

Назвіть основні риси емпіричного пізнання:

Назвіть основні риси теоретичного пізнання:

Назвіть основні методи емпіричного рівня пізнання:

Назвіть основні методи теоретичного рівня пізнання:

Тест 4

Перерахуйте основні потреби людини:

Назвіть основні риси суспільного буття:

Назвіть основні елементи соціальної структури суспільства:

Назвіть основні соціальні протиріччя:

ЗАВДАННЯ ДЛЯ СКЛАДАННЯ СЛОВНИКА:

Дати визначення понять:

Світогляд	Перипатетики	Діалектика Гегеля	Людина
Міфологія	Епікуреїзм	Діалектика Маркса	Суспільство
Релігія	Стоїцизм	Категоричний імператив	Цивілізація
Філософія	Гностицизм	Філософська антропологія	Культура
Метод	Патристика	Український романтизм	Прогрес і регрес
Методологія	Номіналізм і реалізм	Діалектичний та історичний матеріалізм	Політична свідомість
Онтологія	Теологія	Екзистенціалізм	Критерії суспільного прогресу
Гносеологія	Томізм і неотомізм	Позитивізм	Матерія
Аксіологія	Ренесанс	Психоаналіз	Свідомість
Праксеологія	Реформація	Герменевтика	Мислення
Матеріалізм	Антропоцентризм	Буття	Рух
Ідеалізм	Емпіризм	Платоніки	Розвиток
Агностицизм	Раціоналізм	Піфагорійці	Пізнання
Монізм	Сенсуалізм		Істина
Дуалізм	Пантеїзм		Закон
Плюралізм	Картезіанство		Атомісти
Монотеїзм	Монадологія		
Елеати	Софісти		

ТЕМИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Тема 1.

1. Характеристика особливості філософії Стародавнього Сходу (Індія, Китай).

2. Брахманізм як релігійно-філософська течія.

Тема 2.

1.«Ведична» література та її роль у формуванні неортодоксальних староіндійських шкіл.

2.Філософські школи Стародавнього Китаю.

Тема 3.

1.Особливості античної філософії Греції і Риму.

2.Мілетська школа.

3.Іонійська філософія.

Тема 4.

1.Діалектика частини і цілого. Проблема цілісності.

2.Соціальне пізнання та його специфіка.

Тема 5.

1. Поняття свідомості та генезис її розвитку.
2. Філософія і релігія.

Тема 6.

1. Основні форми буття, їх специфіка і взаємозв'язок.
2. Вчення про буття і пізнання світу.

Тема 7.

1. Розвиток філософської думки в Україні: від Вишенського до Сковороди (XVI—XVIII ст.).

Тема 8.

1. Явище і сутність.
2. Активний, випереджаючий характер відображення у свідомості.

Тема 9.

1. Проблема людини і суспільства у філософії Аристотеля.
2. Філософські погляди Епікура.

Тема 10.

1. Діалектика чуттєвого та раціонального в пізнанні.
2. Сутність практики як критерію істини.

Тема 11.

1. Метафізика як світогляд і метод пізнання.
2. Основне питання філософії та його альтернатива.

Тема 12.

1. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання.
2. Категорія причинності. Причинні зв'язки, їх характер і види.

Тема 13.

1. Особливості філософії середньовічного суспільства.
2. Боротьба між номіналізмом та реалізмом у середньовічній філософії.

Тема 14.

1. Проблеми взаємодії в системі «людина — природа — суспільство».
2. Філософські погляди В. І. Вернадського. Концепція нообіосферогенезу.

Тема 15.

1. Томізм — вчення Фоми Аквінського.
2. Проблема людини в християнському віровченні.

Тема 16

1. Необхідність і випадковість, їх діалектичний зв'язок.
2. Закони діалектики: діалектика взаємозв'язку кількісних та якісних змін.

Тема 17.

1. Особливості філософії Відродження.
2. Процес секуляризації людини від церкви та її канонів.

Тема 18.

1. Спосіб матеріального виробництва, його структура та діалектика взаємодії його елементів.
2. Закон єдності й боротьби протилежностей.

Тема 19.

1. Роль народних мас і видатних осіб в історії.
2. Суспільно-економічна формація в системі «базис — надбудова».

Тема 20.

1. Соціальні й культурно-наукові передумови формування філософії Нового часу.
2. Філософські погляди Ф. Бекона і Р. Декарта.

Тема 21.

1. Соціальна революція та її роль у розвитку суспільства.
2. Характер і рушійні сили соціальних революцій.

Тема 22.

1. Культура як предмет філософського осмислення.
2. Цінності та їх роль у суспільстві.

Тема 23.

1. Традиції та особливості розвитку філософської думки в Україні й Росії.
2. Соціально-філософські погляди Т. Шевченка. І. Франка, М. Драгоманова, М. Грушевського та їх роль у формуванні національної самосвідомості українського народу.

Тема 24

1. Філософія епохи Просвітництва та її історичне значення. Просвітництво в Україні.
2. Проблема людини у філософії Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтера, О. М. Радіщева та ін.).

Тема 25.

- 1.Методологія побудови наукової теорії.
- 2.Роль оцінки в суспільному пізнанні: істина й омана.

Тема 26.

1. Французький матеріалізм, його тлумачення людини та суспільства.
2. Філософські погляди П. Гольбаха, К. Гельвеція.

Тема 27.

- 1.Теорія пізнання І. Канта.
2. Етичні погляди І.Канта.

Тема 28.

- 1.Наука та її роль у суспільстві.
- 2.Ціннісні орієнтації, їх методологічне значення у науково-дослідній діяльності.

Тема 29.

- 1.Філософія тотожності законів природи і мислення у Ф. Шеллінга.
2. Діалектика та принцип історизму у філософії Гегеля.

Тема 30.

- 1.Релігія і сучасність.
- 4.Сутність нової релігії Л. Фейєрбаха.

Тема 31.

- 1.Суспільна свідомість, її структура.
- 2.Суспільна свідомість та її основні форми.

Тема 32

1. Діалектика як раціональне зерно філософії Гегеля.
- 2.Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха.

Тема 33.

- 1.Природа як об'єкт філософського осмислення.
- 2.Екологічні проблеми сучасності та шляхи їх розв'язання.

Тема 34.

- Формування і розвиток філософських поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса.
- 2.Розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом концепції матеріалістичної діалектики та матеріалістичного підходу до історії суспільства.

Тема 35.

- 1.Роль Києво-Могилянської академії в розвитку духовної культури слов'янських народів.
- 2.Сутність «філософії серця» Г. Сковороди.

Тема 36.

Філософські погляди Феофана Прокоповича.

Револьюційно-демократичні погляди Т. Шевченка і І. Франка.

Тема 37.

1. Проблеми моральності й «соборності» людства у філософії В. Соловйова.

2. Філософські погляди П. Флоренського, М. Бердяєва.

Тема 38.

1. Поняття суспільства як соціально організованої системи.

2. Поняття політичної системи суспільства та структури влади.

Тема 39.

1. Структуралізм як методологія гуманітарного пізнання.

2. Герменевтика як метод культурологічного аналізу.

Тема 40.

1. Проблема детермінації творчості.

2. Технологія і культура. Проблема етики науково-технічної творчості.

Контрольні питання й завдання з модуля «Філософії»

1. Чому саме Греція стала батьківщиною філософії?
2. Як пояснюють першооснову суцього представники мілетської школи, піфагорійського союзу й елейської школи?
3. У чому, за Арістотелем, полягає відмінність філософії від науки?
4. Чи виправдане віднесення філософії до натурфілософії або до рішення тільки проблемі людини, її життя, його існування?
5. Чи є зміст у твердженні Платона про те, що ми не ідеї розміряємо із предметами, а, навпаки, предмети з ідеями?
6. Покажіть на прикладі античної філософії зміну предмета й методу філософії.
7. У чому суть теоцентризму й теологічного способу мислення?
8. У чому внутрішнє протиріччя схоластики як філософської системи?
9. Які основні проблеми схоластики Ви знаєте?
10. Проведіть порівняльний аналіз точок зору Августина й Фоми Аквінського на співвідношення знання й віри.
11. Визначте основні етапи розвитку філософії Ренесансу й дайте їхню загальну характеристику.
12. Як вирішується у філософії Ренесансу співвідношення кінцевого й нескінченного?
13. Чим обумовлений інтерес мислителів до проблеми держави?
14. Визначте соціальні й гносеологічні основи філософії емпіризму, розкрийте його сутність.

15. Визначте методологічні можливості індукції і дедукції.
16. Чому твір Дж. Локка «Досвід про людське розуміння» став настільною книгою французького матеріалізму й англійського ідеалізму?
17. У чому сутність агностицизму Д. Юма?
18. Як філософія Нового часу вирішує онтологічну проблему знання?
19. Що нового вносить філософія Нового часу в розгляд проблеми людини і її буття?
20. Які історичні умови формування німецької класичної філософії.
21. У чому суть теорії пізнання Канта?
22. Порівняйте вихідні положення філософії Фіхте й Шеллінга.
23. У чому принципове розходження філософії Канта й Гегеля?
24. Чому матеріалізм Фейєрбаха називається антропологічним?
25. Які причини обумовили різноманіття філософських шкіл ХІХ- ХХвв.?
26. Проведіть аналіз філософії позитивізму, виявіть його достоїнства й недоліки.
27. Наскільки правомірна тенденція ховати марксизм в умовах, коли виявилася неспроможність соціалістичного будівництва?
28. Покажіть загальне й розходження філософії марксизму й прагматизму.
29. Визначте ті риси прагматизму, які ставлять під сумнів перспективність цього напрямку.
30. Визначте достоїнства й недоліки шкіл антропологічного напрямку.
31. Визначте підстави «живучості» неотомізму й привабливості персоналізму.
32. Які форми держави Аристотель вважає правильними й неправильними?
33. У чому кініки бачили щастя людини?
34. На якій підставі скептики закликали до утримання від категоричних суджень?
35. Що нового вносить Епікур в атомічну концепцію?
36. Як Епікур ставиться до задоволень і страждань, який спосіб життя пропагує?
37. Що мали на увазі стоїки, закликаючи жити згідно із природою?
38. Чи відповідає розуміння, коли про людину говорять, що він – стоїк, концепції античних стоїків?
39. Що таке «Єдине» в неоплатоніков?
40. Про яких два світи говориться у Платона?

Тест підсумковий змістового модуля 1.1. «Історія філософії»

1. У якому суцтоту буття збігається із сутністю відповідно до Фоми Аквінського ?
 - а) Бог
 - б) Утвір (світ)
 - в) Людина
 - г) Сутність і буття ніколи не збігаються

2. Вищим ступенем любові за Платоном є:

- а) Любов до душі
- б) Любов до тіла
- в) Ідея Прекрасного (Блага)
- г) Любов до природи

3. Онтологія - це наука про:

- а) Буття
- б) Мислення
- в) Свідомість
- г) Релігію

4. Характер акту розуміння:

- а) Колективний
- б) Несвідомий
- в) Індивідуальний
- г) Демонічний

5. Характер інтелекту людини відповідно до Аристотеля:

- а) Безпристрасний
- б) Немічний
- в) Не має божественного походження
- г) Емоційний

6. Як Аристотель вирішує проблему вчинку ?

- а) Акт вибору ставиться до цілей, яких ми хочемо досягти, але не до засобів, якими ми можемо скористатися
- б) Акт вибору ставиться й до цілей, які ми хочемо досягти, й до засобів, якими ми готові скористатися
- в) Акт вибору ставиться до засобів, якими ми можемо скористатися для досягнення мети; наша ж воля завжди бажає блага (або того, що вона вважає благом)
- г) Людина в принципі нічого не вибирає (не ціль, ні засобу), а кориться своїм бажанням й інстинктам

7. Злі вчинки, відповідно до Сократа – це результат:

- а) Свідомого прагнення до волі й зла
- б) Впливу соціального оточення
- в) Зіпсованості людської природи
- г) Неуцтва (незнання)

8. Нова якість людини, відкрита християнами, - це:

- а) Розум
- б) Дух
- в) Тіло
- г) Душа

9. На питання «Що таке людина?», Сократ відповідає, що це:

- а) Тіло
- б) «Політична тварина»
- в) Результат еволюції живої природи
- г) Розумна душа

10. Найбільш важливою наукою в середньовіччя була:

- а) Гносеологія
- б) Теологія
- в) Логіка
- г) Онтологія

11. Автором книги «Про град Божий» є:

- а) Фома Аквінський
- б) Августин
- в) Плотін
- г) апостол Павел

12. Аристотель розуміє людське щастя як:

- а) Самовдосконалення
- б) Задоволення й насолоду
- в) Почесті й славу
- г) Багатство й достаток

13. Августин у своїй «Сповіді» підняв проблему:

- а) Людської волі, волі «Я»
- б) Пізнання сверхреального миру
- в) Побудови ідеального суспільства
- г) Чесноти

14. За Аристотелем, людині дозволяє розрізняти добро й зло:

- а) Розважливність
- б) Мудрість
- в) Почуття
- г) Інстинкт

15. Про початок миру «нескінченний», «невизначений Апейрон» думав:

- а) Фалес із Мілета
- б) Анаксимандр із Мілета
- в) Геракліт з Ефеса
- г) Демокрит

16. Історія античної філософії охоплює період:

- а) З IV в. до н.е. по III в. н.е.
- б) З VI в. до н.е. по VI в. н.е.

- в) З Vв. до н.е. по Пв. н.е.
- г) З Шв. до н.е. по VIв. н.е.

17.Результат «другої навігації» Платона у відкритті:

- а) Першооснови всього космосу - апейрона
- б) Метафізичного, світу, що осягає інтелектуально
- в) Ряду законів природи
- г) Визначення людини

18.Неодмінною умовою для вступу в Платонівську академію було знання:

- а) Законів
- б) Логіки
- в) Геометрії
- г) Історії

19.За Парменідом, не є шляхом до єдиного шлях:

- а) Незнання
- б) Абсолютної істини
- в) Мінливих ліній
- г) Думок, гідних похвали

20.Назвіть складові елементи сократівської діалектики:

- а.Заперечення й синтез
- б.Твердження й синтез
- в.Незнання й всевідання
- г.Спростування й майевтика

21.Відповідно до перших грецьких філософів, істину вдається пізнати:

- а) Почуттєвим незнанням
- б) Умопостигаємим знанням
- в) Божественним одкровенням
- г) Шляхом експерименту

22.Укажіть правильне визначення грецького «розуміння природи» («физиса»):

- а) «Физис» - це матерія
- б) «Физис» - це природа в сучасному розумінні цього слова
- в) «Физис» - це первинна реальність, що є основою всього суцього
- г) «Физис» - це мінлива «видима» частина суцього

23.Яке відношення ідеї і речі в Платона ?

- а) Ідея - відбиття речі
- б) Ідея - загальне поняття речі
- в) Річ - це інобуття ідеї, її копія
- г) Ідея тотожна речі

24.Фундаментальною характеристикою людського існування в екзистенціалізмі є:

- а) Любов
- б) Свіість
- в) Воля
- г) Первородний гріх

25.Основна структурна одиниця моделі науки Лакатоса - це:

- а) Науково-дослідний проект
- б) Наукова революція
- в) Наукова модель світу
- г) Парадигма

26.Поняття «воля до влади» ввів:

- а) Шопенгауер
- б) Кьєркегор
- в) Ніцше
- г) Маркс

27.Гегель визначає абсолютний дух як:

- а) Одну з іпостасей Бога
- б) Еманацію вищого початку
- в) Річ у собі
- г) Сукупну духовну діяльність людства

28.Несвідоме, за Ф. Фрейдом, функціонує на основі:

- а) Імпульсів, що виходять з області свідомості
- б) «Первинних потягів» з метою одержання найбільшого задоволення
- в) «Коллективного несвідомого»

Підсумковий тест змістового модулю 1.2. «Система філософії»

1. Для ренесансного світогляду був характерний:

- а) космоцентризм; б) теоцентризм; в) гуманізм; г) антропоцентризм.

2.За Кантом, процес пізнання характеризується:

- а) пасивністю суб'єкта; б) активністю суб'єкта; в) пізнаванням тільки світу явищ (феноменів); г) пізнаванням тільки світу сутностей (ноуменів).

3.Піфагор та його послідовники шукали першопричинні основи буття у:

- а) речовинному субстракті світобудови; б) деяких ідеальних сутностях; в) у числах та їх комбінаціях; г) у незмінному конструктивно-розумовому принципі (пануючому «управлінському началі»).

4.За Демокритом, основою буття є:

а) атоми; б) алейрон; в) порожнеча; г) форма.

5. Філософія екзистенціалізму в першу чергу зосереджується на проблемах:

а) абсурдності буття людини; б) свободи; в) людини на межі буття і небуття; г) творчої діяльності людини.

6. Елементом й людського пізнання, згідно з ірраціоналізмом, є:

а) людський розсудок; б) воля; в) інтуїція; г) фантазія.

7. До основних принципів діалектики належать:

а) об'єктивності; б) розвитку; в) зв'язку; г) матеріальності.

8. До історичних типів відтворення населення належать:

а) архаїчний; б) середньовічний; в) традиційний; г) сучасний (раціональний).

9. До сфер суспільного життя відносяться:

а) матеріальна; б) духовна; в) біологічна; г) соціально-політична.

10. До форм наукового пізнання належать:

а) проблема; б) сумнів; в) гіпотеза; г) теорія.

11. До раціональних філософських систем належать:

а) позитивізм; б) діалектичний і історичний матеріалізм; в) екзистенціалізм;
г) герменевтика.

12. До ірраціональних філософських систем належать:

а) діалектичний та історичний матеріалізм, б) екзистенціалізм; в) неотомізм;
г) персоналізм.

13. До основних законів діалектики належать:

а) закон детермінації; б) закон заперечення заперечення; в) закон єдності і боротьби протилежностей; г) закон взаємного переходу кількісних і якісних змін.

14. Рівні структури свідомості поділяються на;

а) надсвідомість; б) підсвідомість; в) усвідомлення; г) самосвідомість.

15. Усвідомлення містить такі компоненти:

а) віру; б) цінності; в) знання; г) норми.

16. За відношенням до об'єкта можна виділити такі типи образів:

а) образ-знання; б) образ-проект, в) образ-химера; г) образ-цінність.

17. Згідно з фаталізмом перебіг історії залежить від:

а) людини як біологічної істоти; б) факторів, що знаходяться поза людиною; в) від випадкового збігу обставин; г) від людини як соціальної особистості.

18. Згідно з волонтаризмом перебіг історії залежить:

а) від кожної особистості; б) від великої особистості; в) від незалежних обставин; г) від природних циклів.

19. До універсальних зв'язків буття належать:

а) одиничне, загальне, особливе; б) явище і сутність; в) форма і зміст, г) діалектичні закономірності як форма зв'язку.

20. До зв'язків детермінації належать:

а) причинні зв'язки; б) необхідність і випадковість; в) можливість і дійсність; г) явище і сутність.

21. До структурних зв'язків належать:

а) частина і ціле; б) форма і зміст; в) одиничне і загальне; г) система, елемент, структура.

22. Юнг називає такі види колективного несвідомого:

а) дитина; б) батьки; в) дорослі; г) люди похилого віку.

23. За Аристотелем, існують такі форми правління державою:

а) монархія; б) аристократія; в) бюрократія; г) республіка.

24. За Печчеї, «новий гуманізм» складається з:

а) почуття національної ідеї; б) почуття глобальності; в) почуття справедливості; г) боротьби за свободу, відмови від будь-якого насильства.

25. Ідеалом буддійського способу життя є:

а) жебрацтво; б) помірне споживання, в) духовне самовдосконалення; г) матеріальна забезпеченість.

26. Ідеалом протестантського образу життя є:

а) відношення до праці як поклику; б) праця ремісника; в) накопичення грошей для поширення виробництва; г) накопичення грошей лише для збагачення.

27. Чи можна, за ісламською концепцією економічної діяльності, одержувати прибуток за рахунок:

а) торговельної діяльності; б) сільськогосподарської діяльності; в) лихварства; г) військових дій (данина).

28. Усі існуючі методи наукового пізнання можна поділити на:

а) філософські; б) загальнонаукові; в) специфічні, г) технологічні.

Першоджерела

- Аристотель*. Метафизика // Соч.: В 4 т. — М., 1976. — Т. 1.
Аристотель. Политика // Соч.: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4.
Бэкон Ф. Новый Органон // Соч.: В 2 т. — М., 1972. — Т. 2.
Бердяев Н. А. О назначении человека. — М., 1983.
Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.
Бердяев Н. А. Смысл истории. — М., 1990.
Бэлл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технологическая волна на Западе. — М., 1986.
Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере // Русский космизм. — М., 1993.
Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. — М., 1988.
Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990.
Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы филос. герменевтики. — М., 1988.
Гегель Г. В. Ф. Наука логики // Энциклопедия филос. наук: В 3 т. — М., 1974. — Т. 1.
Гельвецій К. Про людину, її розумові здібності та її виховання. — К., 1994.
Герцем А. Й. Письма об изучении природы // Избр. филос. произв.: В 2 т. — Л., 1948. — Т. 1.
Гоббс Т. Левиафан // Соч.: В 2 т. — М., 1963. — Т. 1.
Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа. — К., 1990.
Декарт Р. Рассуждения о методе // Избр. произв.: В 2 т. — М., 1989. — Т. 1.
Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991.
Дюркгейм Е. О. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1990.
Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 21.
Энгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Там само.
Энгельс Ф. Діалектика природы // Там же.
Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 6 т. — М., 1966. — Т. 3.
Камю А. Бунтующий человек. — М., 1990.
Лейбніц Г. В. Монадология // Соч.: В 4 т. — М., 1982. — Т. 1.
Локк Дж. Опыт о человеческом разуме / Избр. филос. произв.: В 2 т. — М., 1969. — Т. 1.
Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повне збір. тв. — Т. 38.
Ленін В. І. До питання про діалектику // Там же. — Т. 29.
Ленін В. І. Карл Маркс // Там же. — Т. 26.
Макиавелли Н. Государь. — М. 1990.
Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // *Маркс К. | Энгельс Ф.* Твори. — Т. 13.

- Маркс К.* Тези про Фейербаха // Там же. — Т. 3.
Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Там само. — Т. 42.
- Монтескьє Ш.* О духе законов // Избр. произв. — М., 1955.
Ницше Ф. Так казал Заратустра. — К., 1993.
Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия, — М., 1991.
Печчеи А. Человеческие качества. — М., 1980.
Платан. Государство // Соч.: В 4 т. — М., 1994. — Т. 3.
Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории // Избр. филос. произведения: В 5 т. — М., 1956. — Т. 1.
Поппер К. Логика и рост научного знания. — М., 1989.
Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги: У 2 т. — К., 1994 — Т. 1,2.
Рассел Б. Человеческое познание. — М., 1957.
Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Антология мировой филос.: В 4 т. — М., 1970. — Т. 2.
Сартр Ж.-П. Экзистенциализм — это гуманизм // Сумерки богов. — М., 1989.
Сковорода Г. С. Сад божественных песней // Повне збір. тв.: У 2т. — К., 1973. — Т. 1.
Сковорода Г. С. Кольцо. Разговор дружеский о душевном мире
Там же.
Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
Спиноза Б. Этика // Избр. произв.: В 2 т. — М., 1984. — Т. 2.
Тейяр де Шарден П. Феномен Человека. — М., 1987.
Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. — К., 1995.
Фейербах Л. Сущность христианства // Избр. филос. произв.: В 2 т. — М., 1995.—Т. 2.
Франк С. Л. Духовные основы общества. — М., 1992.
Франко І. Мислі об еволюції в історії людськості // Збір. тв.: У 50 т. — К., 1986.— Т. 45.
Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. — М., 1989
Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. — М., 1991.
Фромм Э. Душа человека. — М., 1992.
Фромм Э. Психоанализ и этика. — М., 1993.
Хайдеггер М. Время и бытие. — М., 1993.
Шевченко Т. Г. Щоденник. — К., 1991.
Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости. — М., 1992.
Шпенглер О. Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории. И. Гештальт и действительность/ Пер. с нем. — М., 1993.
Швейцер А. Благоговение перед жизнью. — М., 1992.
Юркевич П. Д. З науки про людський дух // Вибране. — К.: 1993.
Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.1. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

1. ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ

Поняття філософії, її значення в системі вищої освіти

Слово «філософія» давно ввійшло в наше буденне мовлення. Філософією називають не тільки відповідну науку чи навчальну дисципліну, а й загальнотеоретичні засади та сукупність принципів будь-якої діяльності — наприклад, «філософія рекламної кампанії», «філософія управління підприємством», «моя життєва філософія» і т. п.

Таке вживання слова «філософія» хоч і не відповідає тому значенню, яке вкладають у нього сьогодні професійні філософи, має певні підстави. З виникненням у Європі системи освіти і встановленням відповідної останній системи наук філософія набула статусу головної (і тривалий час єдиної) теоретичної дисципліни, без оволодіння якою вважалось неможливим отримання вищої освіти взагалі. Тодішня філософія була всеохоплюючою наукою, вона включала в себе інші науки і поділялась на такі розділи:

1. *Раціональна філософія* — логіка — наука про правильне мислення, яка вчила керувати діями розуму.

2. *Моральна філософія* — наука про правильні вчинки, яка поділялась на монастику, тобто етику — науку про управління діями окремої людини, економіку — науку про управління господарством, політику — науку про управління державою.

3. *Натуральна філософія* — наука про природу речей, поділялась на фізику — науку про якісну природу матеріальних речей, математику — науку про кількісну природу матеріальних речей і метафізику — науку про нематеріальні речі.

До XVIII ст. європейські університети мали тільки три факультети й спеціальності, і для того, щоб отримати диплом доктора геології, права чи медицини, потрібно було спочатку отримати диплом доктора філософії. З того часу кількість спеціальностей, які отримують випускники вищих навчальних закладів, значно зросла. Від філософії відокремився ряд наук, проте чільне місце в системі теоретичної підготовки у вищій, особливо університетській освіті зберігається за філософією. Сьогодні філософія як навчальна дисципліна покликана прищепити студентіві вузу:

а) здатність до проблематизації — уміння ставити питання, розглядати парадокси, альтернативи, протиріччя;

б) здатність давати визначення — переходити від семантичного до концептуального аналізу понять;

в) здатність формулювати, впорядковувати, послідовно аналізувати свої думки.

Виконання філософією цих завдань впливає з *методологічної функції* філософії, яка полягає в тому, що вона не дає готових відповідей на питання,

які постають перед людиною чи окремими науками, а дає зразки форм, способів, прийомів мислення, тобто змогу самостійно розв'язати ці питання.

Виходячи із значення, яке має філософія як наука в житті й діяльності людини, поряд з *методологічною* можна виділити такі її найважливіші функції:

а) *світоглядну* — філософія дає змогу людині осмислити проблеми сенсу людського життя: чому і для чого живе людина? Яке її місце та призначення в світі? і т. ін.;

б) *аксіологічну* — філософія дає змогу людині осмислити природу й значення власних життєвих цінностей.

Поняття та тини світогляду

Щоб зрозуміти *значення філософії та її функцій*, потрібно розглянути структуру відношення людини до світу в цілому. Можна виділити такі *форми освоєння світу людиною*:

а) *практична діяльність* — полягає в безпосередньому перетворенні предметів матеріального світу, внаслідок чого створюється навколишнє середовище, придатне для життя людини, прикладом чого може служити сучасна цивілізація;

б) *практично-духовна діяльність* — полягає в такому перетворенні дійсності в уявленні людини, внаслідок якого створюється суб'єктивне бачення світу, світу для людини;

в) *теоретична діяльність* — полягає в такому перетворенні дійсності в уявленні людини, внаслідок якого створюється об'єктивне бачення світу, світу незалежно від людини.

Будь-яка діяльність людини, незалежно від форми, є цілеспрямованою. Вона передбачає уявлення про мету, сенс і засоби цієї діяльності. Людина, в кінцевому підсумку завжди діє осмислено, тобто в основі її окремих дій, вчинків, думок лежать загальні, цілісні уявлення, сукупність яких називається світоглядом.

Світогляд — це система уявлень людини про світ, місце людини у світі, відношення людини до світу та до самої себе. Світогляд містить знання, переконання, цінності, ідеали, організовані в єдину систему, в центрі якої завжди перебувають уявлення людини про себе. За способом розуміння людиною свого місця в світі можна виділити кілька основних типів світогляду:

Міфологічний світогляд — це результат практично-духовної діяльності людини. У міфологічному світогляді людина не відокремлює себе від речей природного світу, а окрема людина не відокремлює себе від суспільства в цілому. В міфологічному світогляді не існує чіткої межі між мисленням і мовленням, свідомістю і реальністю, предметом і думкою про предмет. Міфологічні оповідання розповідають нам про людиноподібних істот — богів та героїв, що уособлюють різні природні начала, оскільки в міфологічному світогляді світ і людина були єдиним, нерозривним цілим. Розрив цієї єдності

привів до роздвоєння людини, втрати нею гармонії зі світом, що зробило можливим теоретичне ставлення до світу і виникнення таких форм світогляду, як наука, релігія, філософія.

Науковий світогляд є теоретичною формою ставлення до світу. Світ у ньому об'єктивно розглядається таким, яким він є незалежно від людини, а людина вбачається в ньому тільки частиною світу — природи чи суспільства. Теоретичне ставлення до світу дало змогу людині поставити закони природи собі на службу і створити комфортний світ цивілізації.

Проте визначення людини тільки як частини світу дається не тільки в світоглядному, а й у практичному аспекті діяльності науки, що тісно взаємозв'язані. Прикладом цього можуть бути сучасні недовіра й песимізм до науки та науково-технічного прогресу, оскільки виявилось, що наукові відкриття не завжди є благом для людини. Сучасні екологічні проблеми, загроза ядерних аварій та вибухів, що ставлять під загрозу саме життя людства, є наслідком дегуманізації науки, усунення нею людини як центральної ланки системи світу. Ця особливість науки властива їй з моменту зародження, про що свідчить відома фраза «батька» європейської науки Аристотеля: «Платон мені друг, та істина дорожча».

Таким чином, наука не спроможна подолати світоглядну дисгармонію — досягнути єдності людини зі світом. Цю функцію виконують мистецтво, релігія та філософія.

Мистецтво є практично-духовною діяльністю. *Мистецький світогляд* дає суб'єктивний образ світу, в якому художник досягає гармонії зі світом, тому навіть сучасне художнє бачення світу близьке до міфологічного.

Релігійний світогляд чітко поділяє світ і людину, природне і надприродне, земне й потойбічне. Людина, створена за образом та подобою Бога, займає головне, центральне місце у створеному Богом світі. У релігійному світогляді, через віру в потойбічне, надприродне божественне начало, людина виробляє власні ставлення до світу, надає йому смислової завершеності і таким чином досягає гармонії з ним.

Філософія є теоретичною формою ставлення людини до світу. Порівняно з наукою її особливість полягає в тому, що вона дає змогу об'єктивно, в теоретичній формі осмислити світ як світ людини, розглянути місце і становище людини у світі, її *смисложиттєві* проблеми. Філософський світогляд дає змогу виробити таке бачення світу, яке водночас є і суб'єктивним, і теоретичним, а отже і досягти людині гармонії з собою, зі своїм баченням світу й самим світом. З цим пов'язані такі особливості філософії, як і те, що вона будучи за формою діяльності наукою, не є наукою за своїми функціями та значенням для людини. У філософії, на відміну від інших наук, не існує єдиних, загально визнаних теорій. Образно кажучи, філософій є стільки, скільки філософів, проте існує єдиний теоретичний апарат, уявлення про предмет, завдання, функції, які постійні перебувають у процесі становлення і осмислення.

Предмет філософії та особливості філософського мислення

Авторство слова «філософія» приписують давньогрецькому мислителю Піфагору (VI–V ст. до н. е.). Він був проти того, щоб його називали мудрецем, і вважав себе філософом (любителем мудрості, від грецького phileo — любов і sophia – мудрість), бо мудрим, на його думку, є тільки Бог, оскільки під мудрістю давні греки розуміли не просто мислення, а єдність способу мислення і способу життя. Тим самим з часів Піфагора у понятті «філософія» фіксується прагнення людини до самовдосконалення, до досягнення ідеалу. Ідеал традиційно включає в себе три найвищі цінності — Істину, Добро і Красу. Філософи Давньої Греції вивчали начала й закономірності світобудови, а під філософією розумілась наука взагалі.

Фундатором європейської філософської традиції є давньогрецький мислитель Сократ (470—399рр. до н. е.), який визначив подальший напрям філософії своїми знаменитими запитаннями: чи можемо ми досягти істини, не знаючи, що таке істина? Чи можемо ми вважати щось красивим, не знаючи, що таке краса? Чи можемо ми бути добрими, не знаючи, що таке добро? Цим Сократ дав поштовх розвитку трьох основних дисциплін:

а) гносеології — теорії пізнання, вченню про те, що таке істинне знання і які шляхи його досягнення;

б) етиці — вченню про те, що таке добро і зло, як людина повинна оцінювати свої вчинки;

в) естетиці — вченню про прекрасне.

Заслуга Сократа полягає в тому, що він показав, що предмет філософії вимагає осмислення самого способу його пізнання. Тому в міру того як окремі науки, що входили раніше до складу філософії (див. п. 1), виробляли свій, відмінний від філософського, метод пізнання, вони відгалужувались від філософії. Наприкінці XVIII ст. німецький філософ І. Кант окреслив предмет філософії такими запитаннями: що я можу знати? Що я повинен робити? Чого я смію сподіватись?

Для того щоб відповісти на ці запитання, мало знати, що таке світ і що таке людина. Тому філософія вивчає не тільки сутність речей, світу, людини, а сам спосіб їхнього існування. Філософська дисципліна, що вивчає буття у всіх його аспектах, називається онтологією (від грецького ontos — суще і logos — вчення). Предметом філософії є загальні, граничні засади людського мислення, пізнання, буття людини у світі.

Таке розуміння предмета мислення зумовлює особливості філософського мислення, що відмежовують філософію як від буденного, так і від природничо-наукового мислення. Першою особливістю є те, що будь-яке філософське питання охоплює проблематику філософії в цілому. Тому філософію не можна викладати, як інші науки, — від більш простого до більш складного. Другою особливістю є те, що будь-яке філософське питання охоплює не тільки філософію в цілому, а й підпорядковує цьому питанню й того, хто запитує, тобто філософське мислення вимагає не тільки осмислення своїх власних підвалин та можливостей пізнання, а й зміни того,

хто мислить, — зміни світоглядних, життєвих здібностей і самого способу мислення.

Науковим завданням філософії є виявлення найбільш загальних закономірностей розвитку світу, вираження його в принципах, філософських законах та категоріях, вивчення наявного і минулого, можливого і майбутнього. Якщо простежити історію розвитку різних філософських систем, то не важко помітити, що вся її тематика фактично зосереджена навколо центральної багатопланової проблеми «людина — світ», яка має багато проявів, модифікацій: «суб'єктивне — об'єктивне», «матеріальне — духовне», «природа — суспільство» тощо. Проблема «людина — світ» виступає як універсальна і може розглядатися як загальна формула, смислова спрямованість, зорієнтованість практично кожної філософської системи. Тому вона і становить *основне питання філософії*. «Велике основне питання всієї, особливо новітньої, філософії є питання про відношення мислення до буття...» Філософи поділилися на два великі табори залежно від того, як відповідали вони на це питання.

Основне питання, методи і функції філософії

Основне питання філософії має різне вирішення: матеріалістичне, ідеалістичне, моністичне, дуалістичне, плюралістичне. Слід зазначити, що в межах основного питання філософії по-різному вирішується і питання, що саме слід розуміти під матеріальним, а що під ідеальним. Саме цим пояснюється і те, що існують різні форми матеріалізму (наприклад, вульгарний, споглядальний, метафізичний тощо) та ідеалізму (об'єктивний, суб'єктивний).

По-різному філософи відповідають на питання про можливість пізнання світу. *Послідовний матеріалізм* доводить, що світ у принципі можна пізнати. Найвищим критерієм і гарантом цього є *практика*. *Об'єктивні ідеалісти* зосереджують увагу на пізнанні людської свідомості через пізнання відчуттів, понять тощо. Течія, представники якої заперечують можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності, дістала назву *агностицизму*. Основне питання філософії дає можливість орієнтуватись в історико-філософському процесі, визначати сутність будь-якої філософської системи. Основне питання філософії наголошує, що всі явища світу умовно поділяються на дві основні сфери — *матеріальну* і *духовну*. Вони утворюють єдність, якою характеризується все, що існує в світі. Ці сфери нерозривні, але кожна має свою специфіку і посідає своє місце, відіграє свою роль. Матеріальній сфері належить вирішальна роль *лише в кінцевому розумінні, в гносеологічному плані*. Значення основного питання філософії полягає і в тому, що, поширюючи його на розуміння суспільного життя, можна дати основу як *матеріалістичного розуміння історії*, та і для його ідеалістичного тлумачення.

Якщо матеріалізм та ідеалізм виражають два протилежні підходи до розуміння природи світу і людської сутності, то не менш важливим питанням філософського світогляду є питання про те, в якому стані перебуває світ, чи розвивається він і людська сутність, чи вони незмінні. *Це питання про рух і розвиток.* Залежно від розв'язання цього питання виникають також дві протилежні концепції — *діалектика* як вчення про розвиток, і *метафізика*, яка заперечує або спотворює розвиток. Був час, коли деякі філософи (наприклад, Парменід) вважали буття абсолютно нерухомим. Але пізніше, з розвитком науки і практики, коли заперечення руху і розвитку стало неможливим, поширення набули метафізичні підходи, які тлумачили їх спрощено, однобічно. Тому звичайно говорять про дві концепції розвитку — *діалектичну й метафізичну.*

Поділ філософських систем залежно від розв'язання питання про розвиток не збігається з поділом на матеріалізм і ідеалізм. Відомо, що серед матеріалістів було багато метафізиків (Л. Фейєрбах та ін.), а серед ідеалістів — діалектиків (Гегель). Але ці питання тісно взаємопов'язані, можна навіть у повному розумінні сказати, що питання розвитку, руху є також основними питаннями філософії.

Коли постає питання про пізнання світу, його сутність, то при цьому не менш важливим є питання про *вибір правильного методу пізнання* як спосіб вивчення явищ світу, як набір засобів, прийомів, що роблять пізнання успішним. Кожна наука має свої методи. Філософія озброює всі науки знанням найбільш загального методу пізнання: *метафізичного й діалектичного.* Вище ми визначили діалектику як теорію розвитку, а тут говоримо про діалектику як про метод пізнання. Протиріччя тут немає. Теорія стає методом тоді, коли вона спрямовується на пояснення практики, на здобуття нового знання, необхідного для теоретичного освоєння світу.

Тільки глибоко засвоївши весь цей матеріал, *можна зрозуміти суть кожної з функцій філософії*, через які проявляється відношення філософії до конкретних наук. *Основні функції філософії:* світоглядна, гносеологічна, методологічна, логічна, критична, практично-перетворювальна та ін.

Філософський словник до теми: світогляд, філософія, основне питання філософії, матеріалізм, ідеалізм, монізм, дуалізм, плюралізм, агностицизм, метод, діалектика, метафізика, гносеологія, методологія, теорія.

2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Історія філософії як наука й принципи її періодизації

Філософію можна краще зрозуміти, якщо вивчити її історію. Розглядаючи питання про періодизацію історії філософії, слід звернути увагу на принципи її періодизації, основу яких становить розуміння того, що єдиний історико-філософський процес водночас поєднує в собі

різноманітні вчення, школи, напрями, відмінність між якими визначається такими основними чинниками:

- 1)ступінь розвитку продуктивних сил, зрілість суспільних відносин;
- 2)ступінь розвитку загальної культури і науки;
- 3)світоглядні умови й філософські джерела.

Вивчаючи історію філософії, звертаємо увагу на те, що її періодизація в цілому збігається з періодизацією загальної історії, але кожний історичний тип філософії не є прямим відображенням історії, історичного періоду, а виступає результатом її осмислення, в якому значну роль відіграють попередні філософські вчення. Кожний історичний етап у розвитку філософії має свої особливості і ці особливості впливають з вирішення головних проблем, які постають перед філософами того чи іншого періоду, а саме: проблеми буття, пізнання, людини, її місця і ролі в суспільному житті, чому і як розвиваються суспільство, природа, ставлення до природи тощо.

Такий проблемний аналіз якраз і допоможе визначити історичні типи та своєрідність філософської думки різних народів у різні періоди історії.

Історичні типи філософії такі:

1. Філософія Стародавнього Сходу. Філософія античності.
2. Філософія Середньовіччя. Філософія Відродження.
3. Філософія Нового часу та Просвітництва.
4. Класична німецька філософія.
5. Сучасна світова філософія (позитивізм, екзистенціалізм, психоаналіз, марксизм та ін.).
6. Філософська думка в Україні.

Давньоіндійська філософія

Перші філософські школи і течії виникли в найдавніших регіонах людської цивілізації на початку VI ст. до. н. е. в Стародавній Індії, Стародавньому Китаї та Греції. Передумови виникнення філософії були такі:

- 1)стрибок у розвитку виробничих сил внаслідок переходу від бронзи до заліза;
- 2)поява товарно-грошових відносин;
- 3)виникнення держави;
- 4)зростання опозиції традиційній релігії, критика нормативно-моральних установок і уявлень;
- 5)розвиток науки, нагромадження емпіричного матеріалу, необхідність його логічного і абстрактного осмислення.

Спільність генезису не виключає своєрідності шляхів формування систематизованого філософського знання. Філософія Стародавньої Індії та

Стародавнього Китаю має ряд особливостей, що визначаються специфікою розвитку суспільних відносин цих держав, і насамперед чиновницько-бюрократична система в Китаї та кастовий устрій в Індії, які сприяли збереженню традиційних релігійно-міфологічних уявлень у формуванні перших філософських течій. Це, в свою чергу, зумовило перевагу в світогляді східних країн релігійно-етичної проблематики над науково-теоретичною, ідеалізму — над матеріалізмом.

Староіндійська філософія розвивалась у школах, так званих «даршанах». Існували *даршани астиків* і *даршани нестиків*. Ці даршани проповідували різко полярні ідеї, які групувались на визнанні або запереченні Вед. «Веда» (в перекладі з санскриту означає «знання») — це збірник текстів на честь богів. До складу даршан астиків входили такі школи, які визнавали авторитет Вед. Це ортодоксальні вчення: веданта, санкх'я, йога, ньая, вайшешика, миманса. До складу даршан нестиків (неортодоксальні школи) входили вчення: чарваків, буддизму, джайнізму. Одним з найдавніших ідеалістичних учень був *брахманізм*. Його прихильники вважали, що світ складається з невидимого, непізнаного, незмінюваного духу «*брахмана*», що не має ні початку, ні кінця. З точки зору представників цієї школи слід розрізняти душу і тіло.

Тіло — це зовнішня оболонка душі (*атман*). Душа вічна, безсмертна, але оскільки людина занадто прив'язана до свого тіла, до земного існування, то душа людини, хоч і є втіленням духу брахмана, все ж відрізняється від нього, а тому підкоряється закону необхідності (*кармі*). Закон необхідності (карма) змушує душу щоразу після смерті тіла переселитися до іншого тіла, і душа людини завжди входить в оболонку, котра залежить від діянь її у минулому житті. Потік цих перевтілень (самсара) триває нескінченно довго. Якщо ж людина може звільнитися від повсякденних життєвих турбот, її душа перестає бути зв'язаною з цим тлінним світом, тоді і реалізується її тотожність з Брахманом.

Буддизм — це водночас і релігійне, і філософське вчення. Воно виникло у VI—V ст. до н. е. і в ході історичного розвитку стало однією з найпопулярніших релігій разом з християнством та ісламом. Згідно з легендою, засновником буддизму був Сіддхартха із роду Раутами. Сіддхартха, він же Шак'я-Муні, майбутній Будда, народився у сім'ї вельможного князя Шуддходані. Він навчався у брахманських учителів і у віці 29 років покинув палац, щоб жити аскетом. Шляхом внутрішнього споглядання прозрів і пізнав вічні істини:

Життя — це страждання.

Страждання має свою причину.

Корінь страждання — жадоба до життя.

Шлях виходу із страждання має 8 ступенів самовдосконалення, кінцевою метою якого є стан вічного блаженства — «нірвана».

З точки зору буддизму, світ — це єдиний потік матеріальних і духовних елементів — «*дхарм*». На основі староіндійських уявлень про переселення душ буддизм висунув догму про переродження живих істот,

стверджуючи, що смерть живої істоти є не що інше, як вияв розпаду певної комбінації дхарм, після чого утворюється нова комбінація дхарм.

Нові комбінації дхарм визначаються кармою — сумою всіх гріхів і добрих справ у попередньому переродженні. Ідеалом, за вченням буддизму, є досягнення *нірвани* — повного завершення процесу перероджень і позбавлення таким чином страждань, які становлять сенс життя. У цьому вченні вперше чітко виражено ідею про розвиток людини, її безперервне вдосконалення.

Філософський зміст буддизму включав два аспекти: вчення про природу речей і вчення про шляхи її пізнання.

Вчення про буття. В основі буддійського вчення про природу речей лежить вчення про дхарми — «носії своєї ознаки — частинки, або елементи». За вченням буддистів, дхарми — це частинки, що являють собою ніби тканину світової речовини. Вони проникають в усі явища психічного і матеріального світів і перебувають у русі, кожен секунду спалахуючи і згасаючи. Кожний рух означає породження нового спалаху і нового затухання. У буддійській філософії прийнято порівнювати світло з потоком, який тече з самого початку, вічно змінюючись і перероджуючись. Було розроблено кілька класифікацій дхарм-елементів. Рання буддизм вже знав про поділ буття на виявлене — *сансара* і буття невиявлене — *нірвану*. Перебуваючи у вічній круговерті, виявлене буття пов'язане із стражданням. До звільнення з цього стану веде Шлях пізнання — восьмичленний шлях морального поділу. Буддизм утверджував єдність матеріального і психічного світів.

Вчення про пізнання. У теорії пізнання в буддистів не існує різниці між чуттєвою та розумовою формами, пріоритет надається практиці. Практика споглядання, роздумів є основним засобом пізнання навколишнього світу.

Проблема людини. Буддизм заперечував існування душі, тобто окремої духовної істоти всередині людини. Буддисти заперечували існування і окремого атмана поза п'ятьма групами елементів, які становлять людську особистість, її психічні й матеріальні якості. Ці п'ять елементів такі: свідомість, уява; почуття; кармічні сили; матеріальна оболонка людської особистості.

У цій схемі немає місця жодному низькому началу. Людська особистість, як і все у світі, підкоряється закону причини і наслідку, вираженому в 12-членній формулі причинного зародження. Окреміше людське життя — це результат попередніх існувань. Свідомість, протікаючи через індивідуальний потік — земне життя, через проміжний етап і наступний за цим стан нового переродження, кожної секунди змінює свій зміст.

Це вічне становлення в староіндійській філософії прирівнюється до полум'я свічки, коли перебіг спалахування і згасання є безперервним і створює враження сталості. Наближення до буття не виявленого, до *нірвани* порівнюються із затуханням вогню, але цей вогонь ніколи не зникає, він

переходить в інший стан. Буддистам, як і стародавнім грекам, властиве стихійно-діалектичне мислення.

Поряд з ідеалістичним напрямом розвитку філософії в Індії розвивалось і стихійно-матеріалістичне вчення — *чарвака*, однією з форм цього вчення є *локаята*, яку іноді ототожнюють з чарвакою.

Чарвака утверджує єдиною реальністю, що існує в світі, матерію. За основу світу вона визнає наявність чотирьох елементів — земля, вода, вогонь, повітря. Звідси походить назва школи («чар» — чотири, «вак» — слово). У теорії пізнання істинним чарвака вважає тільки те, що дається людині у відчутті. Особливістю вчення чарваків є розробка *етичної концепції*, згідно з якою поняття добра і зла — ілюзорні, створені людською уявою. За вченням чарваків, реальними є тільки страждання і насолода чуттєвого буття. Спростовуючи необхідність аскетичного способу життя, яке запроваджували інші індійські релігійні системи, чарваки утверджують єдину мету людського буття — одержання насолоди. Чарваки виступали з критикою релігії, зокрема буддизму.

Філософія стародавнього Китаю

Аналогічним шляхом відбувався розвиток філософських ідей у Стародавньому Китаї. Так, сама зміна традиційних общинних суспільних відносин на основі економічного прогресу, поява грошей, суб'єктивної реальності, розвиток наукових знань, насамперед в галузі астрономії, математики, медицини, створили умови для розвитку філософії.

Найвпливовішим ідеалістичним напрямом, що виникає в VI—V ст. до н. е. і зберігає своє значення до наших днів, було філософське вчення видатного мислителя Конфуція (551—479рр. до н. е.), яке дістало назву *конфуціанства*. Першим етапом у становленні конфуціанства була діяльність самого *Конфуція*. В його особі конфуціанство становило етико-політичне вчення, в якому центральне місце посідали питання природи людини, її етики і моралі, життя сім'ї та управління державою. Проблеми космогонії, онтології, гносеології, логіки були в стадії започаткування. Характерною рисою вчення Конфуція є антропоцентризм. У центрі уваги його вчення перебувають проблеми людини. Він розробляє концепцію ідеальної людини, благородного мужа не за походженням, а завдяки вихованню в особі високих моральних якостей і культури. Фундаментальним поняттям вчення Конфуція є поняття «жень» — гуманність.

«Жень» визначає відносини між людьми, пропагує любов до людей, повагу до старших за віком або вищих за соціальним становищем. Згідно з принципом «жень» правителі держав повинні бути мудрими, подавати підлеглим приклад особистої високоморальної поведінки, по-батьківськи піклуватися про них. Особливе місце у вченні Конфуція займає концепція «сяо» — синівської поваги до батьків. Велику увагу він приділяв «юе» — музиці, найкращому засобу вдосконалення людини, а найголовнішу роль відводив «лі» — етикету — правилам благопристойності, які покликані

регулювати поведінку людини в різних життєвих ситуаціях. Важливе місце у конфуціанстві займає концепція «чжен мін» — «виправлення» імен, тобто приведення речей у відповідність до їх назв.

З точки зору Конфуція, життя і смерть визначаються долею, а багатство та знатність залежать від неба. «Небо» — це прабатько світу і найвища духовна сила, що визначає суть природи й людини.

Першою філософією матеріалістичного напрямку в Китаї був *даосизм*. Засновником даосизму вважається *Лао-цзи* (VI—V ст. до н. е.). Але, бажаючи звеличити престиж даосизму в боротьбі з конфуціанством, послідовники даосизму оголосили своїм засновником легендарного героя Хуанді (697—598 рр. до н. е.). Дао-сизм наголошує на діалектичній ідеї загальної рухомості й мінливості світу. Дао — це шлях, надбуття, це єдине, вічне і безіменне, безтілесне і безформне, невичерпне і безконечне в русі; воно — основа всього сущого.

Життя природи і людини підпорядковане не волі неба, як було прийнято вважати в конфуціанстві, а всезагальному закону «дао». Згідно з цим законом будь-яка річ, досягши певного ступеня розвитку, перетворюється на свою протилежність.

Даоси вчили беззастережної підпорядкованості всієї життєдіяльності людини закону «дао», неможливості (моральної і фізичної) діяти всупереч «дао». Виходячи з космоцентричної концепції взаємозв'язку людини з природою, китайська філософія (як і індійська) сповідувала захист природи, висувала принцип «ву вей» — невтручання у її розвиток, наслідування її законів.

Огляд розвитку філософських уявлень стародавніх цивілізацій дає змогу зробити висновок про тривалість цього процесу. Філософська думка поволі звільнялась від міфологічних уявлень. З самого початку процесу виникнення філософії матеріалізм та ідеалізм з'являються одночасно. Пізнавальне ставлення до світу підпорядковується життєвій практиці звільнення душі від потоку перевтілень в Індії та завданню вдосконалення людської поведінки в Китаї.

Антична філософія

Історія античної філософії охоплює понад тисячу років. У її розвитку виділяють три основні періоди.

Перший — *період* ранньогрецької філософії — охоплює епоху від виникнення філософського мислення на початку VI ст. до н.е. до часів Сократа (кінець V ст. до н.е.). Філософів цього періоду називають *досократиками*. До них належать такі філософи, як Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Геракліт, Піфагор, Парменід, Зенон Елейський та ін.

Другий період має назву *класичного*. З філософів цього періоду першим слід назвати Сократа. До них належать також софісти Протагор, Горгій. Суть другого періоду полягає в переорієнтації філософської свідомості з космогонічної проблематики на тему людини. Крім названих мислителів,

представниками цього періоду є Платон, Аристотель. Демокріт, а також послідовники Сократа — кіренаїки, мегарики і кіники.

Третій період історії античної філософії пов'язаний з епохою еллінізму і Римської імперії. Він починається приблизно з кінця IV ст. до н. е. і закінчується V—VI ст. н. е. Філософія елліністично-римської епохи існує у вигляді кількох основних філософських напрямів. Це епікурейці (засновник Епікур), скептики (Пір-рон), стоїки (Цицерон, Сенека, Марк Аврелій, Епіктет).

Рання грецька філософія. Досократки. Родоначальником ранньогрецької філософії був *Фалес* (близько 625—545 рр. до н. е.) — представник мілетської школи, якого небезпідставно вважають першим астрономом. Він обчислив дні сонцестояння та рівнодення, визначив довжину року тривалістю 365 днів, прогнозував погоду за зірками, передбачив сонячне затемнення 28 вересня 565 р. до н. е. Фалес відомий також як математик, який довів ряд важливих геометричних теорем. З точки зору Фалеса, вода — основа і першоначало всього суцього. Вода — джерело життя, але було б помилкою ототожнювати воду як основу і першоначало всього суцього з сукупністю тієї фізичної реальності, природою води, яка тече у річках, наповнює моря та озера. Вода, з погляду Фалеса, — це не фізична речовина, а початок буття. Вода — це символ життя, його філософська метафора.

Згідно з поглядами *Анаксимандра* (бл. 610—547 рр. до н. е.) в основі всього суцього не може лежати якась певна субстанція. Ідея «апейрона» (в перекладі з грецької мови — «невизначене», «безмежне») не є відходом від конкретно-речових уявлень про першоречовину світу. Ця ідея є конкретно-чуттєвим уявленням про первісний стан буття. Безмежне, невизначене неоформлене «дещо» утворює першооснову космосу. З точки зору Анаксимандра процес утворення Всесвіту проходить три основні етапи:

— на першому із «безмежного» виділяється «світове першоначало», своєрідний ембріон Космосу;

— на другому відбувається розподіл протилежності начал — вологого і сухого, холодного і гарячого:

— на третьому етапі в процесі боротьби цих начал буття утворюються *чотири основні стихії*. Це — вогонь (як поєднання гарячого і сухого начал), повітря (як поєднання вологого і теплого), вода (вологого і холодного), земля (холодного і сухого). У свою чергу, з цих основних стихій виникає усе розмаїття конкретних речей.

Ще одним представником мілетської школи був учень Анаксимандра *Анаксимен* (бл. 585—525 рр. до н. е.). Першоначалом усього суцього, з його точки зору, вважається *повітря*. Завдяки повітрю виникає та існує світ. Через те, що повітря має здатність «згущуватись» і «розріджуватись», утворюються вітер, хмари, земля, вогонь. У філософських поглядах Анаксимена є важлива теза про єдність мікро- і макрокосмосу. «Згідно з тим, як душа наша є повітрям і утримує нас від розпаду, так і космос обгортається диханням повітря». Тим самим людина уподібнюється малому Всесвіту

(мікрокосмосу), такому ж цілісному і різнобічному, як і великий космос (макрокосмос) — світ у цілому. Людина — це уподібнення світу, й існує вона нарівні з ним. Людина не просто частинка Всесвіту, це єдине буття, яке рівноцінне Всесвіту в цілому. В тезі Анаксимена повітря, частиною якого є людська душа, виявляється як світова душа (або дух), завдяки якому космос існує як цілісність. *Речовотілесний характер* універсального світопорядку, буття, наочно представлений водою, повітрям, «алеїроном», особливої виразності набуває у філософському вченні Геракліта (бл. 535—475 рр. до н. е.), який вбачав першооснову світу у вогні. «Світ єдиний з усього, що існує, — твердив Геракліт, — не створений ніким із богів і ніким із людей. Він був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». У цьому пасажі виражається не тільки світоглядна позиція, але й *діалектика* розвитку космосу через єдність протилежностей спалахування і закономірного згасання.

Геракліт народився у місті Ефесі, що розташоване в центрі Іонії. Він походить з царського роду, але зрікся престолу на користь свого брата. За Гераклітом затвердились два імені: «Темний» і «Плакучий». Перше він одержав за те, що його твори були написані таким способом, що слова утворювали різний зміст при різному читанні. У його творах зміст передавався натяками, був переплетений метафорами й висловами, які потребували особливого тлумачення. Так, Діоген Лаертський повідомляв, що Геракліт потурбувався написати книгу таким способом, що зрозуміти її могли лише здібні люди, але іноді в творі своєму він висловлюється так чітко і ясно, що навіть нерозумному не важко зрозуміти і вознести душу. Ім'я «Плакучий» затвердилось за Гераклітом внаслідок того, що він оплакував людей, вважаючи, що вони згубно ставляться до себе і ведуть нерозумний спосіб життя.

Іонійська філософія (Фалес, Геракліт та ін.) шукає основ буття в матеріальних елементах природи (воді, вогні), а тому тяжіє до матеріалістичної відповіді на основне питання філософії. Водночас поряд з матеріалістичними школами виникають філософські школи, серед яких переважають ідеалістичні орієнтації. Так, близько 532 р. до н. е. у Критоні виникає впливова релігійно-філософська група — *Піфагорійський союз*, засновником якого був виходець з о. Самоса *Піфагор* (580–500 рр. до н. е.). Слід зазначити, що серед членів цього союзу були й жінки, чого ми не спостерігаємо в інших філософських школах. Першоосновою для Піфагора є кількісне відношення — число, але слід зауважити, що число для нас — це величина арифметична і математична, а для еллінів — величина геометрична, що існує у вигляді геометричних пропорцій.

Так, одиниця — це точка, двійка — пряма (як можливість, що виникає із двох точок), трійка — площа, четвірка — тіло, або об'єм. Таким чином, перші чотири числа є достатні, щоб визначити все розмаїття світу чуттєвого сприйняття. Сума цих чисел дає десятку ($1 + 2 + 3 + 4 = 10$), яка для піфагорійців служила втіленням достатньої повноти та вдосконалення. Цей ряд чисел у взаємному співвідношенні елементів включав такі основні музи-

кальні інтервали: 2:1 – октава; 3:2 – квінта, 4:3 – кварта. Отже, десятка виражає собор і повноту звучання.

Піфагором був відкритий взаємозв'язок числа і звуку. Він встановив, що збільшення або зменшення струни дозволяє точно задати висоту звуку. Усе своє життя та духовні зусилля Піфагор сконцентрував на пошуку гармонії. В будові Всесвіту, в геометричних пропорціях, у суспільному житті, у стосунках між людьми, в усіх проявах буття і людського існування — скрізь він відшукує гармонію, яка привносить у все суще красу і благо. Гармонія космосу мислиться піфагорійцями як чисельно-кількісна впорядкованість світу, але справжньою, повною гармонією вона стає у поєднанні з такими характеристиками реальності, як справедливість, добро, зло, душа тощо. Гармонія є втіленням істинного буття — буття, обумовленого мірою. Міра міститься в самому бутті. Міра присутня в кожній речі, але не може бути виділена як частина або елемент. Міра будь-якої речі, якою б малою вона не була, підпорядкована Всесвіту, с основою цілісності й порядку космосу.

Основною характеристикою Всесвіту для античної думки було те, що космос — це упорядковане буття, яке протистоїть небуттю. Космос виникає із хаосу.

Одним з принципових моментів Піфагорового вчення була віра у «переселення» душі після смерті людини з одного тіла в інше. Згідно з ученням Піфагора після смерті людська душа не може одразу звільнитися від гріхів своїх, тому повинна вселитись в інше тіло, в якому продовжує свій шлях до очищення і порятунку. І як тільки душа досягне бажаної чистоти, вона звільняється з кола нових народжень і закінчує земне існування. Шляхи очищення грішної душі різноманітні: піст, вегетаріанство, релігійні обряди.

Елейська школа. Представників цієї школи називали елеатами. До них, зокрема, належали Ксенофан (565–473 рр. до н. е.), Парменід (кін. VI–V ст. до н. е.), Зенон Елейський (490–430 рр. до н. е.).

Ксенофан порушив питання про начало буття як про «єдине», яке він назвав богом. У вирішенні цієї проблеми він виступив як рішучий і безкомпромісний критик традиційних поглядів, що існували на той час у Греції, насамперед проти найавторитетнішого і прославленого Гомера. Він не погоджується з Гомером у тому, що боги подібні людям. Богів не може бути багато. Якщо богів було б два або більше, то один з них повинен був би підкоритись іншому, а сутність бога полягає в тому, що він наймогутніший і найкращий з усіх істот, а тому він є один.

Про ідеалістичну орієнтацію елейської філософії свідчать конкретні міркування Парменіда про суще.

Якщо Ксенофан під сущим розуміє єдиного Бога, то на відміну від нього Парменід, розглядаючи проблему буття, не пов'язує його ні з чим конкретним.

У Парменіда буття наділене своїми конкретними якостями. Воно неподільне, несуперечливе, нерухоме, вічне, має форму кулі. Слід зауважити, що кулеподібна форма буття обирається Парменідом

невипадково. В античній філософії кулеподібність вказує не на форму, а вважається символом досконалості. Кулеподібність буття у Парменіда означає і те, що все суще в світі, притаманне буттю, становить собою буття і ніщо інше, крім буття. Базисом, на якому будується все суще, в Парменіда виступає положення про те, що «буття є, а небуття немає».

Пізнати цей єдиний світ можна тільки завдяки мисленню. У міркуваннях Парменіда чітко виявлено тенденцію до ототожнення буття з мисленням: «думка — і те, про що думка — тотожні», також тотожні «мислиме і суще». Розглядаючи проблему пізнання. Парменід не заперечує існування «чуттєвого світу», який базується на сприйнятті світу за допомогою чуття. Але мислення настільки переважає чуття, що єдиносущим слід визнати лише *мислиме буття* на противагу чуттєво сприйманому буттю. З цих міркувань логічно випливає «неістинність» руху, який існує як ілюзія чуттєвого світу, а тому не може визнаватись справжнім буттям.

У цілому ж вчення Парменіда про завершеність і нерухомість буття слід розглядати як початок і основу розвитку метафізичного світогляду.

Послідовник і учень Парменіда — *Зенон Елейський* (бл. 490— 430рр. до н.е.) намагається довести справедливості поглядів свого вчителя на проблему буття. Для цього він доводить неймовірність руху, множинності та інших якостей чуттєвого світу. Зенон розробляє особливу систему обґрунтувань, які ввійшли до історії філософської думки як *парадокси, або апорії* (нерозв'язна суперечність).

Апорії Зенона Елейського такі:

1. «Рухоме не рухається ні в тому місці, де воно є, ані в тому, де його немає».

2. «*Дихотомія*» (поділ на дві частини) твердить, що рух не може закінчитися, оскільки перш ніж він досягне кінцевого пункту, необхідно пройти половину шляху, але перш ніж досягти цієї половини, необхідно пройти «половину половини», і так без кінця. За такою логікою рух не може не тільки закінчитися, але й початися.

3. «*Ахілл і черепаха*» формулюється так: швидконогий Ахілл ніколи не наздожене черепаху, оскільки, перш ніж він подолає відстань до черепахи, вона теж проповзе якусь, хай і невелику відстань. Щоб подолати цю відстань, Ахіллу знадобиться якийсь, хай знову ж таки невеликий час, протягом якого черепаха проповзе ще якусь відстань, і так без кінця.

4. «*Стріла, що летить*», формулюється так: випущена з лука стріла нерухома, оскільки у будь-який момент руху займає рівне собі місце. Йдеться про те, що вся траєкторія польоту стріли складається з нерухомих положень стріли в різних місцях простору, але хіба ж можна отримати рух із суми станів спокою?

5. *Апорія «стадіон»*. Якщо два тіла рухаються назустріч одне одному й відносно одне одного, то одне з них пройде повз друге, витративши на це стільки ж часу, скільки необхідно для проходження повз половину того, що не рухається. Тоді половина дорівнюватиме цілому.

6. *Апорія «проти простору»*. Елейська філософія не допускала небуття, стверджуючи, що буття є, а небуття не існує. Зенон висував апорію і проти реальності простору. Суть її полягає в тому, що коли річ розташована у просторі, то ця річ і цей простір повинні знаходитись в іншому просторі, який оточує їх, а це, в свою чергу, повинно знаходитись в ще іншому «просторі», і так до нескінченності.

Але уявити нескінченну множину просторів, «вкладених» один в один, абсурдно. Тому і сам простір, ідея якого потребує «абсурдної» уяви, нереальний.

7. *Апорія проти чуттєвого сприйняття світу («Зерно, Іцо падає»)*. Якщо під час падіння одного зерна або його тисячної частки нічого не чути, то звідки береться шум під час падіння маси зерна? Хіба шум може виникнути із суми нечутного, а звідси висновок: і людські відчуття не можуть дати істинного знання, на них не можна покладатися.

Зенон розробив систему доказів «від супротивного». Схема цих доказів така: спочатку приймається припущення, що твердження, яке необхідно спростувати, відповідає дійсності. Потім з цього твердження виводяться наслідки, які суперечать дійсності, тобто призводять до абсурду. Своїми апоріями Зенон зафіксував формальну суперечливість руху. Заперечення руху базується на прийнятті головної тези елейської філософії про єдність, сталість і несуперечливість суцього. Оскільки рух виявляється суперечливим, він оголошується як такий, що не існує. Такий тип міркування, що обґрунтовує докази шляхом спростування і побудований на використанні сили заперечення, має назву *негативної логіки*.

Переходячи до **вивчення другого, класичного періоду історії філософії Греції**, звернемо увагу на *вчення софістів*.

Софісти — це старогрецькі філософи середини V—першої половини IV ст. до н. е. *Протагор* (480—410 рр. до н. е.), *Горгій* — 483—375 рр. до н. е.) та ін. Слово «софіст» означає мудрий, а з середини V ст. так називають учителів красномовства. Характерною рисою вчення софістів є *релятивізм*, який заперечує наявність будь-якого об'єктивного, а значить, й істинного змісту в людських знаннях.

Основна проблема, яку вирішують софісти, — це реальність суцього. Вирішення цієї проблеми, за Протагором, зводиться до такого твердження: «Є тільки світ думки, світу суцього не існує». Світ гадки відносний і суперечливий. Будь-яка істина відносна.

Характер діяльності софістів полягав у тому, що вони повинні були навчити людину захищати будь-яку точку зору, якою б абсурдною вона не була. Основою такого навчання було уявлення про відсутність абсолютної істини і об'єктивних цінностей. Відносність понять добра і зла, суто формальне вміння маніпулювати словами приводило до таких тверджень: «Хвороба — зло для хворого і благо — для лікаря»; «Смерть — зло для померлого, а для могильників — благо».

Софістами була започаткована *тенденція «повороту до людини»*, яку Протагор висловив у своїй знаменитій тезі: «Людина є міра всіх речей:

сущих у тому, що вони існують, і не сущих у тому, що вони не існують». Протагор був звинувачений в нечестивості, оскільки його твір починався словами: «Про богів я не можу знати ні того, що вони є, ні того, що їх немає, ні того, який вони мають вигляд». Філософ Трасимах вважав, що боги не звертають уваги на людей. Феодор Кірейський заперечував існування богів. Крігій стверджував, що релігія призначена для того, щоб примушувати простих людей виконувати закони.

У період розквіту грецької демократії важливу соціальну функцію виконували *риторика і софістика*; зміст і призначення останньої розкривається Протагором у міфі про створення людини. Людина була створена безпорадною і вела дикий спосіб життя подібно до тварин. Потім, завдяки Прометею, вона придбала вогонь і ряд корисних умінь. Однак ці надбання хоча й полегшили життя людини, але не дали змоги для її порятунку. Люди вороже ставилися один до одного, що не давало їм змоги об'єднатись. Тоді бог Зевс відкрив людям Сором і Правду, котрі започаткували основи порядку серед людей, але щоб підтримувати цей порядок, потрібно оволодіти політичним мистецтвом, якому може навчити софістика.

Сократ (349—399 рр. до н. е.). Його внесок у розвиток філософської думки визначають як «*сократівський поворот*» у філософії. Суть його полягає у зверненні філософських міркувань з космогонічної проблематики до теми людини. «Пізнай самого себе» — такою є теза сократівського вчення. Такого знання можна набути лише в безпосередньому контакті з іншими людьми, в діалозі. Тому Сократ більшу частину свого часу проводив на площах, в палестрах, вступав у розмови з кожним, хто бажав говорити з ним. Стиль і характер цих розмов відображені в діалогах Платона. Він неодноразово вступав у суперечки з приводу визначення змісту таких понять, як благо, мудрість, справедливість та ін. У ході розмови Сократ ставив запитання, отримував відповідь, як правило, неповну, знову ставив запитання і, коли спантеличений співрозмовник остаточно заплутувався і питав, а що думає Сократ з приводу цього, він відповідав: «Я знаю лише те, що нічого не знаю».

Політичні погляди Сократа ґрунтувались на таких засадах: влада повинна належати кращим, тобто справедливим і мудрим, які здатні оволодівати мистецтвом управління державою. Виходячи з цього, він суворо критикував афінську демократію.

Заслуга Сократа в історії філософії полягала в тому, що він на практиці довів значення діалогу як основного методу пошуку істини. Загибель Сократа трактують як розправу влади над незалежним мислителем, але існує й інша версія: Сократ був засуджений до страти за злодіяння свого учня Крігія. Перебуваючи у в'язниці, він прийняв отруту. Цікаво, що Сократ відмовився від втечі з в'язниці, посилаючись на необхідність виконувати вирок суду, який виніс йому народ.

Після смерті Сократа в Греції утворилося кілька філософських шкіл його послідовників — *кініків, кіренаїків та мегариків*.

Кініки (від грец. «kinos» — собака). Засновник школи — *Антисфен* (бл. 435–370 рр. до н. е.). Назву ця школа дістала за пропаганду способу життя, який, з точки зору її представників, повинна вести людина. Учень Антисфена Діоген звів свої потреби до мінімуму і жив у діжці. Ці філософи вважали, що жити потрібно на природі, звільнившись від культурних традицій, розкоші й пересиченості. Легенда зберегла розповідь про те, як Діоген із засвіченим ліхтарем ходив вулицями Коринфу. На запитання здивованих людей, чим він займається, відповідав: «Шукаю людину».

Кіренаїки. Засновник школи *Аристипп* із Кірени (бл. 435–360 рр. до н. е.). Сутність його учення: «Людина схожа на місто в облозі, вона перебуває завжди у полоні афектів та почуттів». На основі цього кіренаїки обстоювали принципи одержання насолоди від життя (*гедонізм*). Ідеї гедонізму знайшли розвиток з Епікура та його послідовників.

Метрики. Засновник школи *Евклід із Мегари* (жив між 450–380 рр. до н. е.). Він стверджував, що існує тільки одне благо, яке називають різними іменами. Позиція мегариків засновується на тому, що суще одне, але потрібно зважати на те, що існує багате імен сущого. Мегариків в античності називали ще й діалектиками за ряд сформульованих ними логічних парадоксів: «Купа», «Лисий», «Рогатий» і т. ін. Суть парадоксу «Купа» полягає в тому що коли додавати по одній зернині, то з якогось моменту з'явиться купа, але чи може купа виникнути в результаті додавання однієї зернини. «Лисий»: якщо волосся випадає з голови по одній волосині, то з якого моменту людина стає лисою? «Рогатий»: ти маєш те, чого ти не загубив. Роги ти не губив, значить, ти рогатий. Мегарська школа відіграла значну роль у розвитку логіки.

Представником класичного періоду є філософ Демокрит. *Демокрит* (460–370 рр. до н. е.) — один з найвідоміших старогрецьких філософів-матеріалістів, учений-енциклопедист. Він є основоположником матеріалістичної лінії у філософії. У вирішенні проблеми буття Демокрит проголошує наявність двох начал: атомів і пустоти. Атоми різняться за величиною, формою. Іншою реальністю усього сущого є *пустота*. Вона існує, вміщуючи в собі різні предмети, а може існувати й без них, самотійно. Кількість атомів нескінченна, нескінченна і пустота. Звідси вічність сущого у просторі й часі. Демокрит перший з мислителів вводить *поняття причини*. Якщо у досократиків головним було питання «із чого» виникають усі речі, то у Демокрита — «з огляду на що». Він стверджує, що ніщо не виникає без причини. Причинність у Демокрита обумовлюється коливальним рухом атомів і зіткненням їх.

У *теорії пізнання* Демокрит розрізняє чуттєве й розумове знання. Чуттєвий досвід нам дає «темне», неповне знання, і лише мислення здатне дати точне і повне знання про навколишній світ. Переконаність у тому, що людські відчуття неспроможні дати істинні знання, знайшла відображення в історичному переказі про самоосліплення філософа. Згідно з цим переказом Демокрит наприкінці життя осліпив себе, щоб уникнути полону від чуттєвого (споглядального) досвіду.

За Демокрітом, усе живе відрізняється від неживого, і ця різниця полягає в наявності душі, яка утворюється із специфічних атомів, подібних до вогню.

Людина відрізняється від тварини особливим розташуванням атомів *душі*. Душу Демокріт вважав *смертною*, коли людина вмирає, атоми душі полишають її і розсіюються у просторі. Боги, за Демокрітом, — це особливі з'єднання вогненних атомів, які нелегко руйнуються, але все ж вони не вічні. Вони здатні позитивно або негативно впливати на людину, подаючи людині ті чи інші знаки.

Етичні й соціальні проблеми. Найкращою формою держави Демокріт вважав демократичний поліс. Основною умовою збереження демократії він вважав наявність у громадян таких моральних якостей, які утворюються вихованням та освітою.

Платон (427—347 рр. до й. е.). Якщо Демокріт відомий як творець першої послідовної системи матеріалізму (*лінія Демокріта*), то Платон виступив у ролі творця першої послідовної системи ідеалізму, яка дістала назву *лінії Платона*. Він перший визначив філософію як науку, що будується на абстрактних поняттях (ідеях), заснував свою школу в Афінах — Академію. Збереглася значна частина творчої спадщини Платона, яка складається з 334 діалогів, «Апології Сократа» і 13 листів.

Вчення про буття. Основа платонівського розуміння буття ґрунтується на ідеалістичному розв'язанні основного питання філософії. Первинним у бутті виступають ідеї, абстрактні поняття, які мають назву універсалів. З погляду Платона, ідеї вічні, незмінні, досконалі, а тому становлять буття у найбільш можливій повноті свого виявлення. Що ж до матерії, то вона являє собою «нульове буття», або небуття, ніщо. Ідея та матерія активно співіснують і взаємодіють. Результатом цієї взаємодії є і речі навколишнього чуттєвого змінного світу. Але речі навколишнього світ не є чимось «чисто» матеріальним, бо «чиста» матерія — не ні що. Ідеї, за Платоном, є не що інше, як речі, тільки позбавлені просторово-часової обмеженості, очищені від матерії, увічнені й досконалі.

Речі повсякденного світу є чимось менш досконалим і становлять копію якогось оригіналу, його «тінь». Цим оригіналом є ідея.

Теорія пізнання. Згідно з ученням Платона процес пізнання являє собою процес *пригадування* (грец. «анамнез») *душі*. Це властиве тільки людській душі, яка до переселення в тіло існує в царстві ідей. Вселяючись у тіло, душа забуває про те, що споглядала але за певних умов вона здатна пригадати забуте. Розглядаючи шлях пізнання, Платон використовує притчу про печеру: «Люді перебувають ніби в підземному помешканні, подібному до печери на стінах якої очі бачать гру тіней. Змушені бачити все життя лише тіні, не бачачи реальних предметів, люди звикають вважати ці тіні справжніми предметами». Тіні — це результат сприйняття світу почуттями. *Пізнання ж істинної дійсності* — світу ідей — можливе лише за допомогою розуму. Методами пізнання, з точки зору Платона, є діалектика й математика. Діалектика — здатність ставити питання і давати відповіді на них.

Математика (геометрія) здатна вивести людину із світу почуттів та невизначеності у світ ідеального суцього.

Людина і суспільство. Людина і суспільство у йменні і їла топа існують як єдине ціле. Індивідуальна добродійність і суспільна справедливість — це два основні полюси людського життя, які мають бути узгоджені між собою. Звідси необхідність відповідного суспільного укладу буття, за ідеал якого править узгодженість окремої людської добродійності з державним ладом у цілому.

Розглядаючи форми державності, Платон визначає дві «правильні» з них — монархію та аристократію. Сюди він відносить і демократію, якщо остання дотримується законів, чотири «неправильні» — беззаконну демократію, теократію, олігархію і тиранію. Першу модель ідеальної держави Платон розробляє у діалозі «Держава». За своїми основними рисами ідеальна держава в Платона — це поліс. Його поліс — це «правління кращих» (аристократія).

Цінними для сьогодення є ідеї Платона про те, що держава не повинна бути узурпатором, а має діяти на благо суспільства, керувати нею повинні чесні й кваліфіковані люди (філософи). Саме в цьому напрямі йдуть тепер дискусії про роль держави в суспільстві та її морально-професійний уклад.

Аристотель (384—322 рр. до н.е.) — провідний філософ класичного періоду, який у своїх поглядах поєднував матеріалізм з ідеалізмом. Навчався у Платона в Академії, був вихователем 13-річного Олександра Македонського, створив свою філософську школу — Лікей. Згодом її назвали школою перипатетиків (від грец. «прогулянка»).

Вчення про буття. Аристотель піддає критиці вчення свого вчителя Платона. Критика ця мала принциповий характер: «Платон мені друг, але істина дорожча». З точки зору Аристотеля, суще не може існувати окремо від речей. *Буття* у нього існує як *єдність матерії та форми*. Матерію Аристотель розглядає як можливість. Для того щоб із можливості виникло щось дійсне, матерія повинна мати форму, яка перетворює її на актуальне суще. Наприклад, якщо ми візьмемо мідну кулю, то матерією для неї буде мідь, а формою — кулеподібність; відносно живої істоти матерією є її тілесний склад, а формою — душа, котра забезпечує єдність і цілісність усіх її тілесних частин. *Форма*, за Аристотелем, — *активне начало*, тоді як *матерія* — *пасивна*. Матерія подільна до нескінченності, форма неподільна і тотожна самій речі. Найвищою сутністю Аристотель вважає чисту (очищену, звільнену від матерії) форму. Врешті-решт Аристотель доводить відрив матерії від форми. Звільнена від матерії форма — це *вічний двигун*, який є джерелом руху і життя, космічного цілого. В цьому саме і виявляється ідеалізм у філософії Аристотеля. Саме через те, що Аристотель вважав першоосновою форму, а не матерію, теологи середньовіччя залучали його до фундаторів богослов'я (поряд з Платоном), оскільки безтілесна форма Аристотеля успішно збігалася з образом безтілесного, але всемогутнього бога.

Узагальнюючи сутність старогрецького вчення про буття, можна дійти таких висновків. Для більшості філософів характерне дуалістичне

протиставлення двох начал: буття і небуття — у Парменіда, атомів і пустоти — у Демокріта, ідеї і матерії — у Платона, форми і матерії — в Аристотеля. За допомогою цих двох начал філософи намагалися пояснити буття світу і людини. І другий важливий момент. Старогрецькі мислителі як матеріалісти, так і ідеалісти, були космостами, їхні погляди були спрямовані на розкриття таємниць природи, космосу.

Вчення про пізнання. Знати, за Аристотелем, — значить знати загальне, бо воно є першоначалом за своїм буттям. Універсалії (категорії) структурують хаос уявлень (чуттєву цілісність) і роблять останню пізнаваною. Аристотель визначає 10 основних категорій: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, стан, володіння, дія, страждання.

Аристотель — фундатор (засновник) формальної логіки. Він визначив три основні закони логіки:

1. Закон тотожності.
2. Закон усунення протиріччя.
3. Закон виключеного третього.

Учення про людину і суспільство. За Аристотелем, проблеми людини вивчає *практична філософія*, яка складається з двох частин — етики й політики. Аристотель — фундатор етики *евдемонізму*, згідно з якою найвище благо людини — щастя (на відміну від етики гедонізму — філософії насолоди). Щасливою людину робить *добродійність (арете)*. Чим вище арете, тим повніше їда щастя. Аристотель визначає два види чеснот: *етичні* (як середина між людськими вадами; наприклад, мужність як середина між відчаєм і боягузством) й *інтелектуальні*.

Людина — це суспільна тварина, яка наділена душею і політичною свідомістю. Найкраще державне об'єднання — це поліс. Остаточна мета полісу — щасливе життя. Найкращий лад — це правління найкращих аристократів. Аристотель вважав природним відношення «раб — господар», але рабами повинні бути не елліни, а варвари.

Епоха еллінізму і Римської імперії. Згадаємо, що перший період ранньої грецької філософії охоплює понад 150 років. Другий — класичної філософської думки — близько 100 років. Останній, третій період історії античної філософії, пов'язаний з епохою еллінізму і Римської імперії. Він починається з кінця IV ст. до н.е. закінчується у V—VI ст. н. е. Цей період охоплює близько восьми віків. Філософія цього періоду має кілька основних напрямів, мало зв'язаних один з одним. Це такі: епікурейці (засновник Епікур), скептики (Піррон), стоїки (Зенон з Кітіону). Для мислителів елліністичної та римської епохи доля окремої людської індивідуальності виокремлюється із загальної долі людського світ і утворює особливе, самостійне буття, яке потребує уважного філософського дослідження. Завершився цей період розвитку філософії у 529 р. н. е., коли за указом візантійського імператора Юстиніана були закриті останні філософські школи в Афінах, а філософам було заборонено їхню діяльність.

Епікур (341—270 рр., до н. е.) — філософ-матеріаліст, афінянин, заснував свою школу «Сад».

Вчення Епікура поділяється на три частини — «каноніку» — вчення про пізнання, «фізику» — вчення про природу і «етику».

Вчення про буття. За Епікуром, у Всесвіті існують тільки тіла, які складаються з неподільних часток — атомів (згадаємо вчення Демокріта). Ці атоми різняться за величиною та формою. Вони перебувають у постійному русі. Проте, на відміну від поглядів Демокріта, в якого атоми рухались прямолінійно, на думку Епікура, вони можуть рухатись криволінійно і спонтанно, що зближує його точку зору з сучасним розумінням руху елементарних частинок.

Епікур визнавав наявність нескінченного числа світів у *безмежному* просторі. *Душа* також складається з атомів, особливо тонких і розсіяних по тілу, і схожа на Вітер. Будь-які тіла, що колись виникли, з часом розпадаються, а разом з ними розпадається і людська душа. «Смерть не має до нас ніякого відношення, коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настане, — нас уже немає». Поділяючи загально визнану думку, Епікур визнавав існування богів, яких не треба боятися, але слід поклонятися їм і не чекати від них допомоги.

Етичні погляди Епікура перебували під впливом засновника школи кіренаїків Аристіппа: насолода — єдине благо для людини. Насолоду Епікур розумів як відсутність страждань. Щоб уникнути страждань, людина повинна уникати тривоги, небезпеки, участі у громадських та державних справах. Багато уваги епікуреїці приділяють боротьбі із забобонами, а також з релігією, яка вселяє в людину страх смерті.

Вчення про пізнання. Джерелом людських знань є чуттєве сприйняття світу і засновані на його узагальненні уявлення про навколишній світ. Усі хибні знання виникають внаслідок помилок нашого мислення. Епікуреїзм мав досить широкий вплив на свідомість мислителів наступних етапів елліністичної епохи, зокрема Риму. Найбільш відомим з послідовників Епікура у Римі був *Тит Лукрецій Кар* (96—55 рр. до н. е.). До нас дійшла його поема «Про природу речей», у якій він послідовно виклав свою матеріалістичну, атомістичну позицію.

Наприкінці IV ст. до н.е. виникає *школа стоїцизму*. Засновник цієї школи — *Зенон з Кітіону* (бл. 336—264 рр. до н. е.). Ця школа була логічним продовженням *школи софістів*, але мала свої особливості. Подальший розлад суспільних відносин, загроза розпаду Римської імперії висунули перед філософами завдання створення більш жорстких норм морально-етичного виховання громадян у суспільстві. Замість теорії «вільного поведіння», досягнення повсякденної насолоди і необмеженого блага, потрібно було розробити основи *раціональної етики*, побудованої на принципах дотримання розумних потреб. Звичайно, що така теорія має велику цінність у сьогоденних умовах. Замість колективних форм відповідальності людей має місце індивідуалізація людини, піднесення її відповідальності за свої дії. Проповідується фаталізм, віра в людську долю, трагічне стає героїчним. Замість альтруїзму проповідується *егоїзм*, *егоцентризм* і *аскетизм*. У світі панує невблаганна необхідність (фаталізм), вчать стоїки, і немає можливості

протистояти їй, людина повністю залежить від усього, що діється в зовнішньому світі, природі. І мудрець, і невіглас підкоряються необхідності, але «мудрого необхідність веде, дурного ж — волочить». *Мудрість* дозволяє стримувати афекти (чуттєві пориви), але для цього, згідно з ученням стоїків, слід виробити в собі *чотири чесноти*: розсудливість, невибагливість, невблаганність, мужність і таким чином можна виробити ідеальний спосіб ставлення до світу — *апатію* (відсутність переживань, безпристрасність, загальне блаженство). У плані наявних на той час соціальних негараздів слід розглядати появу такого напряму в філософії, як скептицизм. Засновником скептицизму був Піррон (бл. 360–270 рр. до н. е.). За переказами, він ніщо не вважав ні прекрасним, ні потворним, ні справедливим і вважав, що істинно ніщо не існує, а людські вчинки керуються лише законом і звичаєм. Піррон оголошує неможливим будь-яке істинне знання про речі навколишнього світу.

Філософський словник: історія філософії, давньоіндійська філософія, давньокитайська філософія, антична філософія, брахманізм, нірвана, чарвака, конфуціанство, буддизм, антична філософія, досократики, класичний період, стоїцизм, кініки, кіренаїки, мегарики.

3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Загальна характеристика філософії Середньовіччя, основні етапи її розвитку

Якщо грецька філософія виникла на ґрунті античного рабовласницького суспільства, то філософія Середньовіччя належить до епохи феодалізму (V–XV ст.).

Особливості філософії Середньовіччя. На відміну від грецької філософії, яка була пов'язана з язичницьким багатобожжям (*політеїзмом*), філософська думка середніх віків ґрунтується на вірі в єдиного бога (*монотеїзм*). Основу християнського монотеїзму становлять два важливі принципи: ідея божественного творіння та ідея божественного одкровення. Обидві ці ідеї тісно взаємопов'язані і сповідують єдиного бога, уособленого в людській подобі. Ідея творіння становить основу середньовічної онтології, а ідея одкровення є основою теорії пізнання (через бога). Звідси всебічна залежність середньовічної філософії від теології, а всіх середньовічних інститутів — від церкви. Середньовічне мислення за своєю суттю є *теоцентричне*: реальністю, яка визначає все суще, є не природа, а Бог.

Світогляд у середньовічній філософії має назву *креаціонізму* від латинського слова «creatio», що означає творити.

Вчення про буття. Згідно з християнським догматом. Бог створив світ із нічого, створив актом своєї волі, внаслідок своєї всемогутності. У середньовічній філософії дійсним буттям може бути лише Бог. Він вічний, незмінний, ні від чого не залежить і є джерелом усього сущого. На відміну від Бога, створений світ не має такої самостійності, тому що існує не завдяки

собі, а завдяки Богові. Звідси мінливість світу, його плинність і несамотійність.

Проблема пізнання. Християнський бог недоступний для пізнання, але він розкриває себе людині, і його відкриття явлено в священних текстах Біблії, тлумачення яких і є основним шляхом пізнання. Вивчення Святого Письма привело до створення спеціального методу інтерпретації історичних текстів, який дістав назву *екзегетика*. Отже, знання про створений світ можна одержати тільки надприродним шляхом, і ключем до такого пізнання є *віра*.

У середньовічній філософії необхідно розрізняти буття і сутність пізнання тієї чи іншої речі, яка починається з відповіді на такі запитання:

1. Чи є річ?
2. Що вона собою являє? Яка вона?
3. Для чого вона існує?

Відповідь на перше запитання дає змогу з'ясувати існування речі. Відповівши на решту запитань, можна з'ясувати сутність речі. Цю проблему в середньовічній філософії розглядає *Боецій*. Згідно з його поглядами, буття і сутність сходяться тільки в Богові. Що ж стосується створених речей, то вони складні, і буття та сутність у них не ототожнюються. Щоб та чи інша сутність дістала своє існування, вона має бути створена Богом.

Проблема людини. На питання, що таке людина, середньовічні філософи давали різні відповіді: одна з них — це біблійне визначення сутності людини як «образу і подоби» Божої. Існували й інші визначення: людина — це розумна тварина. Виходячи з цього, філософи Середньовіччя ставили таке запитання: яке начало переважає в людині — розумне чи тваринне? Головною особливістю у вирішенні цього питання є подвійна оцінка людини. З одного боку, людина створена за «образом і подобою» Божою і є царем природи. А цареві необхідні дві речі: по-перше, свобода та незалежність від зовнішнього впливу; по-друге, щоб було над ким царювати. І Бог наділяє людину розумом, незалежною волею і здатністю міркувати та розрізняти добро і зло. Це і є сутність людини, образ Божий в ній. А для того, щоб людина була царем у світі, що складається з тілесних речей та істот, Бог дає їй тіло і душу як ознаку зв'язку з природою, над якою він царює.

Як бачимо, в середньовічній філософії людина не є органічною часточкою космосу. Вона начебто вирвана з космічного природного життя і поставлена над ним. Вона вища від космосу і повинна бути царем природи, але через своє гріхопадіння, яке властиве їй, людина не володіє собою і повністю залежить від милосердя Бога. *Двоїстість становища людини* — найважливіша риса середньовічної антропології. Але слід зазначити, що людина середньовічного суспільства є насамперед духовне начало. Вона усвідомлює себе не просто «греком», «громадянином», «рабом», а насамперед одухотвореною (такою, що має душу) істотою.

Феодальна епоха — це не тільки «темні віки» в поступальному русі людської цивілізації. Феодальні виробничі відносини забезпечують людині значно ширші можливості для активного впливу на навколишнє буття, зростання ролі духовного моменту порівняно з античними. Зв'язки, що

включають індивіда у сакральні зв'язки, а таким є насамперед церква, мають винятково духовний характер.

Філософія у Візантії. Візантійська культура являє собою неповторний сплав античних традицій зі стародавньою культурою народів, що її населяли, — єгиптян, сирійців, вірмен та інших народів Малої Азії і Закавказзя, племен Криму та арабів. Візантійці з великою повагою ставилися до науки та освіти. Візантійські філософи зберегли античне розуміння науки, об'єднавши всі наукові знання під іменем філософії.

Найвпливовішим філософським напрямом був *неоплатонізм*. Його головні представники Плотін (205–270 рр.), Ямвліх (245–330 рр.) і Прокл (412–485 рр.).

Вчення про буття. Для неоплатоніків світ являє собою ієрархічну систему, в якій кожний нижчий щабель зобов'язаний своїм існуванням вищому. На найвищій сходинці цієї «драбини» перебуває єдине — це бог, це благо, або те, що існує по той бік всього суцього, тобто в трансцендентальному світі. Єдине є причиною всякого буття. Все суще існує остільки, оскільки воно наближається до єдиного. *Другий щабель* — це розум, це чисте буття, це ідеї, породжені єдиним. *Третій* — душа. Вона вже не єдина, вона виступає як душа демонів, людей, тварин, рослин. Крім того, вона рухається, душа — джерело всякого руху. Ще нижче розташований *четвертий щабель*, на ньому знаходяться тіла. Згідно з поглядами неоплатоніків, душа виявляє найкращі свої якості; здатність мислити, гармонію вона одержує від розуму, а тіло завдяки душі одержує форму.

Візантійці з великою шанною ставилися до освіти і науки. Знаменитий візантійський богослов і філософ Іоанн Дамаскін написав відому працю «Джерело знань», в якій є такі слова: «Вчення — світло, неучтво — тьма». Дамаскін дав наукове визначенні філософії, наголосивши на важливості таких її рис:

філософія є знання про природу суцього;
філософія є знання божественних і людських справ, тобто всього видимого і невидимого;
філософія є справа смерті;
філософія — уподібнення Богу, а уподобитися Богу можна трьома способами:

- а) мудрістю, або знанням істинного блага;
 - б) справедливістю, яка передбачає рівний розподіл і неупередженість в судженнях;
 - в) благочестям, яке стоїть вище справедливості, бо вимагає відповідати добром на зло;
- 5) філософія — початок усіх мистецтв і наук, бо філософія – любов до мудрості. Оскільки істинна мудрість — це Бог, то любов до Бога і є справжня філософія.

Вчення про людину. Людина в системі неоплатоніків є поєднання божественного і самототожного розуму з мертвим, інертним ним тілом. Мета і сенс життя полягає в тому, щоб звільнити розум, дух від пут матерії і

з'єднатися з єдиним розумом. З точки зору неоплатоніків, джерело всякого зла — матеріальне і тілесне; джерело блага — найвище знання, філософія.

Людина повинна навчитися мислити і підкоряти собі тіло шляхом вправ, *аскези*. Філософія неоплатоніків — Плотіна, Ямвліха, Прокла — мала великий вплив на християнських мислителів Візантії. Найбільш значною фігурою серед них був *Псевдо Діонісій Ареопагіт* (V ст.), який виклав християнське віровчення в термінах та поняттях неоплатонізму. Твори Діонісія лягли в основу подальшого розвитку містичного напрямку в богослов'ї та філософії як Візантії, так і Заходу. Термінологія і аргументація неоплатоніків використовується й іншими мислителями — Василієм Кесарійським, Григорієм Назіанзіном, Григорієм Ніським.

Починаючи з X–XI ст., в розвитку богословсько-філософської думки Візантії слід зазначити *дві тенденції* — *раціоналістично-догматичну* і *містично-етичну*. Для *першої* характерним є інтерес до зовнішнього світу, його будови, а отже, до астрономії, яка в середньовічній свідомості тяжіла до астрології й пробуджувала інтерес до окультних наук і демонології, а також інтерес до людського розуму, до логіки. Для раціоналістичної тенденції характерним є також інтерес до історії філософії та політики. *Друга тенденція* — *ісихазм* знаходить свій вияв у творах монахів-аскетів — *Іоанна Лествічника* і *Григорія Папами*. Вона зосереджувала свою увагу на *внутрішньому світі людини* і на практичних заходах щодо його удосконалення в дусі християнської етики. Ісихія — вміння досягати спокою, безмовності, відчуженості від конкретної реальності.

Боротьба між містичним і раціоналістичним напрямками особливо загострилась в останній період існування Візантійської імперії. Великої популярності в країні набуло вчення Палами, особливо в середнього і нижчого духовенства. Проти нього виступав калабрійський філософ-гуманіст *Варлаам* (1290—1348 рр.), який обстоював тезу про пріоритет розуму над вірою. В XIV—XV ст. гуманістично-реалістичний напрям у філософії і науці набуває значного поширення у Візантії, виявляючи в багатьох аспектах спільність із західноєвропейським гуманізмом.

Візантійська богословська та аскетична література багато в чому визначила склад і спрямованість мислення в Київській Русі. Найбільше це виявилось у виборі православної релігії на Русі та введенні князем Володимиром християнства (X ст.).

Основні напрями середньовічної філософії (номіналізм і реалізм)

Однією з особливостей середньовічної філософії є боротьба *між реалістами і номіналістами*. Слід зазначити, що реалізм у його середньовічному розумінні не має нічого спільного з сучасним значенням цього терміна. *Реалізм* — це вчення, згідно з яким об'єктивна реальність (буття) існує у вигляді лише загальних понять, або *універсалій*. Згідно з ученням реалістів, універсалії існують раніше від речей і незалежно від речей, являючи собою думки та ідеї божественного розуму. Тільки завдяки

цьому людський розум має змогу пізнати сутність речей, бо ця сутність є не що інше, як загальне поняття. Зрозуміло, що для реалістів (Ансельм Кентерберійський (1033–1109 рр.) та ін.) пізнання можливе лише за допомогою розуму, який має божественну природу.

Номіналізм. Термін «номіналізм» походить від латинського слова «nomen», що означає «ім'я». На противагу середньовічному реалізму, номіналісти вважали, що реально існують лише поодинокі індивідуальні речі, а загальні поняття (т. зв. універсалії) — тільки назви, знаки або імена, породжені людським мисленням. Основними представниками цього напрямку були Д. Скот, І. Росцелін, У. Оккам.

Крайні номіналісти, до яких належав *Росцелін (XI—XII ст.)*, обґрунтовували думку про те, що загальні поняття — це тільки звуки людського голосу; реально існує лише одиничне, а загальне — це ілюзія, яка може існувати лише в людському розумі.

Слід зазначити, що полеміка між реалізмом і номіналізмом почалася із суто теологічної проблеми про характер реальності «святої трійці».

Реалізм наполягав на істотності, реальності, єдності триєдиного бога. Номіналізм же справді реальними вважав «ліки» (іпостасі) трійці. Проте «проблема трійки» була лише зовнішньою формою, так би мовити «офіційним приводом», який в умовах середньовіччя мусив бути теологічного плану. Справжня проблема, що стала предметом гострої полеміки, була цілком філософською проблемою статусу реальності *категорій загального і окремого*.

Реалісти, говорячи про єдність «божественної трійки», обґрунтовували, по суті, об'єктивно-ідеалістичну тезу про незалежне від матеріально-чуттєвого світу існування ідеального (загальних) понять, універсалій). Щодо номіналістів, то вони, обґрунтовуючи реальність трійки, відстоювали реальне існування одиничного, окремих речей і явищ. Зрештою це і приводило номіналізм до матеріалістичної тези про об'єктивну реальність матеріально-чуттєвого світу, що виступав у вигляді суми окремих речей.

Фома Аквінський (1125/26–1274рр.) — один з найвидатніших представників середньовічної філософії, учень знаменитого теолога, філософа і природознавця Альберта Великого. Як і його вчитель, Фома Аквінський намагався обґрунтувати основні принципи християнської теології, спираючись на вчення Аристотеля. При цьому вчення Аристотеля було пристосоване таким чином, щоб воно не вступало у протиріччя з догматами церкви.

Вчення про буття. Під буттям Фома Аквінський розуміє християнського бога, який актом своєї волі створив світ і речі, що в ньому існують. З точки зору Ф. Аквінського існує *чотири рівні буття*.

Найнижчий рівень буття обумовлює зовнішню визначеність речей, сюди відносяться неорганічні стихії та мінерали.

На *наступному рівні* перебуває форма, що являє собою кінцеву причину речей, тому їй притаманна доцільність, яку ще Аристотель назвав «рослинною душею» — це рослини.

Третій рівень — тварини. На всіх трьох рівнях форма по-різному входить у матерію. На *четвертому рівні* форма вже не залежить від матерії. Це дух, або розум, розумна душа, найвища із створеного суцього. Внаслідок того, що душа не зв'язана з тілом, вона не гине зі смертю тіла. Тому розумна душа, за Фомою Аквінським, наречена «самосуцєю». На відміну від неї, душі тварин не є самосуцями і гинуть разом із загибеллю тіла. Великого значення надавав Фома Аквінський розуму. Розум, за його розумінням, є найвища здібність, якою наділена людина, а тому вона здатна розрізняти добро і зло. Практичний розум — це воля, що спрямована не на пізнання, а на діяльність, яка керує людськими вчинками і поведінкою.

Вчення про людину. Це вчення Фоми Аквінського ґрунтується на уявленні про єдність душі і тіла в кожній особі. Душа нематеріальна і не субстанціальна, вона отримує свою завершеність тільки через зв'язки з тілом. Особистість для Фоми Аквінського є найблагороднішою в усій розумній природі. За Фомою, розум вищий від волі, але любов до Бога набагато важливіша за його пізнання.

Середньовічна філософія увійшла в історію філософської думки під назвою *схоластики*. Головна ознака схоластики полягає в тому, що вона свідомо розглядає себе як науку, поставлену на службу теології, як служницю теології. Проте незважаючи на її абстрактну обмеженість та апологетизм, вона зробила крок уперед в розробці логіко-гносеологічної та етичної проблематики, яка є досить актуальною для сьогодення (наприклад, вчення про духовний світ людини).

Загальна характеристика й світоглядні основи епохи Відродження

Починаючи з XIV ст. в соціально-економічному і духовному житті Західної Європи відбувається ряд змін, які ознаменували початок нової епохи, що увійшла в історію під назвою *епохи Відродження*. Ці зміни були пов'язані насамперед з процесом *секуляризації* (звільнення світського життя від релігії та церковних інститутів) і відбувалися спочатку досить повільно і по-різному протікали в різних країнах Європи.

Нова епоха утверджує відродження античної культури, античного способу життя, античного мислення, звідси нова назва «Ренесанс», тобто «Відродження». В дійсності ренесансна людина і ренесансна культура та філософія суттєво відрізняються від античної. Хоч Відродження протиставляє себе середньовічному християнству, але воно виникає як інтеграція розвитку середньої вічної культури, а тому несе в собі ще й такі риси, які не були притаманні античності.

Найважливішою характерною рисою світогляду епохи Відродження була його орієнтація на *мистецтво*, на свободу індивідуальних здібностей. Якщо Середньовіччя було зорієнтоване на релігію, то Відродження — це епоха художньо-естетична. Коли в центрі уваги античності було природно-космічне життя, а в середні віки — Бог і священна ідея спасіння, то в епоху

Відродження – людина. Тому філософське мислення цього періоду називають» *антропоцентристським*.

Діалектика епохи Відродження

Процес формування нової буржуазної культури супроводжувався принциповою зміною світоглядних орієнтирів. Але на ранніх своїх етапах цей процес набуває своєрідної перехідної, компромісної форми. Буржуазний спосіб життя орієнтував на природу, природне буття як справжню реальність, але феодалські відносини, які продовжували на цей час панувати в суспільстві, як і раніше, орієнтували на духовність, на Бога як на єдине істинне розуміння суті реальності.

Протягом досить тривалого часу ці різні світоглядні установки не виявили своєї несумісності, тому конкретним об'єктом існування для ідеологів молодого буржуазізму виступає не природа, як така, а природна людина.

Природна людина претендує на роль найвищої реальності, не принижуючи божественно-духовної реальності. Бог продовжує відігравати почесну роль творця світу, але поряд з ним з'являється людина. Формально вона залишається залежною від Бога, бо створена ним, але будучи наділеною, на відміну від решти природи, здатністю творити і мислити, людина поряд з Богом фактично починає відігравати роль істоти, співрівної Богу.

Вчення про людину. Згідно з роздумами одного з гуманістів XV ст. Джованні Піко Мірандоли, Бог, створивши людину, поставив її в центрі Всесвіту і звернувся до неї зі словами про те, що не дасть людині ні певного місця на Землі, ні особистого образу, ні особливих зобов'язань, щоб місце, обличчя і обов'язки свої людина мала б за власним бажанням, згідно з своєю волею і своїм рішенням. У Піко ми чуємо відлуння вчень про людину, якій Бог дав свободу і волю, а людина повинна насамперед сама вирішити свою долю, знайти своє місце в цьому світі. Людина не просто природна істота, вона творець самої себе і цим відрізняється від інших природних істот. У міру того, як людина усвідомлює себе творцем свого життя і долі, вона стає безмежним господарем над природою. Такої сили і такої влади своєї над усім сущим людина не відчувала ні в античності, ні в середні віки. Людині тепер не потрібна милість божа, вона сама творець, а тому фігура художника — творця, архітектора, скульптора, митця стає символом Ренесансу.

Проблема діяльності. В епоху Відродження будь-яка діяльність, чи то діяльність художника, скульптора, архітектора, чи інженера сприймається інакше, ніж в античності або в середні віки.

У стародавніх греків *споглядання* вважалось вищим за діяльність. У середні віки ставлення до діяльності змінюється. Християнство розглядає працю як спокуту за гріхи, але вищою формою діяльності вважається те, що веде до спасіння душі. Душа де в чому схильна на споглядання: це молитва, богослужіння, читання священних книг. І тільки в епоху Відродження творча діяльність набуває сакрального, тобто священного, характеру. За

допомогою цієї діяльності людина не просто задовольняє свої потреби. Вона творить новий світ, створює красу і творить найвище, що є у світі — саму себе.

В епоху Відродження зростає *цінність окремої людини*. Тому нерідко зустрічається судження про те, що в цей час формується поняття особистості та індивідуальності. Поняття «особистість» та «індивідуальність» слід розрізняти. *Індивідуальність* — це категорія естетична, особистість — категорія морально-етична.

Якщо ми розглядаємо людину з точки зору її відмінностей від інших людей, то в цьому разі єдиним критерієм цінності може бути *критерій оригінальності*. Що ж стосується особистості, то головне в ній — це здатність розпізнавати добро і зло, й поводитись згідно з цим. Особистість передбачає також здатність нести відповідальність за свої вчинки.

Натурфілософія епохи Відродження

Вчення про природу. Пантеїзм. В епоху Відродження філософія знову звертається до вивчення природи. Але в розумінні природи, як і в тлумаченні людини у цей період, філософія має свою особливість. Ця особливість полягає у тому, що природа тлумачиться пантеїстично. В перекладі з грецької мови «пантеїзм» означає «всебожжя». Християнський бог втрачає свій трансцендентальний, надприродний характер, він начебто зливається з природою, а остання тим самим обожнюється і набуває рис, які не були притаманні їй в античності.

Зростання промисловості, торгівлі, мореплавства, військової справи, тобто розвиток матеріального виробництва обумовило розвиток техніки, природознавства, математики, механіки. Все це вимагало звільнення розуму від схоластики і повороту від суто логічної проблематики до природничо-наукового пізнання світу і людини. Виразниками цієї тенденції були найвизначніші мислителі епохи Відродження, спільним пафосом якої стала *ідея гуманізму*.

Одним з характерних представників ренесансної філософії цього спрямування був *Микола Кузанський (1401–1464рр.)*. Аналіз його вчення дає змогу особливо яскраво побачити різницю між старогрецьким трактуванням буття і трактуванням буття в епоху Відродження.

Микола Кузанський, як і більшість філософів його часу, орієнтувався на традицію *неоплатонізму*. Але при цьому він переосмислював вчення неоплатоніків, починаючи з центрального для них поняття «єдиного». У Платона і неоплатоніків, як ми знаємо, єдине характеризується через протилежність «іншому», неєдиному. Цю точку зору поділяли піфагорійці та елеати, які протиставляли єдине множинності, границю — безмежності. Кузанець, який поділяв *принципи християнського монізму*, заперечує античний дуалізм і заявляє, що «єдиному ніщо не протилежне». Звідси він робить характерний висновок: «єдине є все» — формула, яка звучить

пантеїстично і безпосередньо передує *пантеїзму Джордано Бруно (1548–1600pp.)*.

Ця формула неприйнятна для християнського теїзму, який принципово відрізняє творіння («все» від творця («єдиного»)), але, що не менш важливо, вона відрізняється і від концепції неоплатоніків, які ніколи не ототожнювали «єдине» з «усім». Ось тут і проявляється новий підхід до *проблем онтології*.

З твердження, що єдине не має протилежності, Кузанець робить висновок, що єдине тотожне з безмежністю, нескінченністю.

Нескінченність — це те, більшим від чого ніщо не може бути. Тому Кузанець називає її «максимумом», єдине ж — це «мінімум». Отже, Микола Кузанський відкрив принцип збігу протилежностей максимуму і мінімуму. Щоб зробити більш наочним цей принцип, Кузанець звертається до математики, наголошуючи, що при збільшенні радіуса кола до нескінченності, коло перетворюється на нескінченну пряму. У такого максимального кола діаметр стає тотожним колу. Більш того, з колом сходиться не тільки діаметр, але й центр, а тим самим крапка (мінімум) і нескінченна пряма (максимум) становлять одне й те саме. Аналогічно відбувається з трикутником: якщо одна з його сторін нескінченна, то й інші дві також будуть нескінченні. Таким чином доводиться, що нескінченна лінія є і трикутник, і точка, і коло.

Отже, *єдність протилежностей є найважливішим методологічним принципом філософії Миколи Кузанського*, що робить його одним з родоначальників новоєвропейської діалектики. У Платона, одного з найвидатніших діалектиків античності, ми не знаходимо вчення про збіг протилежностей, оскільки для старогрецької філософії характерний дуалізм, протиставлення ідеї (форми) і матерії, єдиного і нескінченного. Навпаки, в Кузанця місце єдиного займає поняття актуальної нескінченності, яка є, власне, поєднанням протилежностей — єдиного і безмежного.

Проведене, хоч і не завжди послідовно, ототожнення єдиного з безмежним, зрештою, потягло за собою перебудову принципів не лише античної філософії і середньовічної теології, а й античної і середньовічної науки — математики і астрономії.

Ту роль, яку в греків відіграло неподільне (одиниця), яке вносило міру як в суще в цілому, так і в кожний рід сутнього, у Кузанця виконує нескінченне. Тепер на нього покладена функція бути мірою всього сущого. Якщо нескінченність стає мірою, то парадокс виявляється синонімом точного знання. І справді, ось що впливало з прийнятих Кузанським передумов: «... Якщо одна нескінченна лінія складалася б з безкінечного числа відрізків в одну п'ядь, а інша — з безкінечного числа відрізків в дві п'яді, вони все-таки з необхідністю були б рівні, оскільки нескінченність не може бути більшою від нескінченності». Як бачимо, перед нескінченністю всі кінцеві різниці зникають, і двійка стає рівною одиниці, трійки чи будь-якому іншому числу.

У геометрії, як показує Микола Кузанський, все складається, як і в арифметиці. Різницю раціональних та ірраціональних відношень, на якій трималась геометрія у греків, Кузанець проголошував як таку, що має

значення лише для найнижчої розумової здібності розсудку, а не для розуму. Вся математика, включаючи арифметику, геометрію та астрономію, є, за переконанням Кузанця, продуктом діяльності розсудку; розсудок саме і виражає свій основний принцип у вигляді заборони протиріччя, тобто заборони поєднувати протилежності. Микола Казанський повертає нас до Зенона з його парадоксами нескінченності, з тією, однак, різницею, що Зенон вбачав у парадоксах знаряддя руйнування неправильного знання, а Кузанець — засіб створення знання істинного. Правда, саме це знання має особливий характер — воно є «навченим незнанням».

Теза про нескінченне вносить перетворення і в астрономію. Якщо в галузі арифметики і геометрії нескінченне як міра перетворює знання про кінцеві співвідношення на наближені, то в астрономію ця нова міра вносить, крім того, ще й *принцип відносності*. І справді, оскільки точно визначити розміри й форму Всесвіту можна лише через відношення його до нескінченності, то в ньому не можуть бути різні центр і коло.

Роздуми Кузанця допомагають зрозуміти зв'язок між філософською категорією єдиного і космологічним висновком древніх про наявність центру світу, а тим самим — про його кінець. Здійснене ним ототожнення єдиного з нескінченним руйнує ту картину космосу, з якої виходили не тільки Платон і Аристотель, а й Птолемеї та Архімед. Для античної науки і більшості представників античної філософії космос був дуже великим, але кінцевим тілом. А ознака кінцевості тіла — це можливість розрізнити в ньому центр і периферію, «початок» і «кінець». Згідно з Кузанцем, центр і коло космосу — це Бог, а тому, хоч світ і не нескінченний, його неможливо уявити кінцевим, оскільки в нього немає меж, в яких він був би замкнений. Філософські погляди кардинала католицької церкви Миколи Казанського іноді порівнюють з дволиким Янусом, один бік якого звернений до схоластики, а другий — до майбутньої філософської класики XVII ст. Під це порівняння певною мірою підпадає вся філософія XV–XVI ст.

Сутність епохи Відродження характеризується не тільки піднесенням людини, а й *докорінною зміною світогляду*. На зміну Аристотельсько-біблійному світогляду про те, що центром Всесвіту є Земля (геоцентрична система) приходить *геліоцентрична система* (в центрі — Сонце, а Земля — зовнішня планета). Автором цієї концепції був видатний польський учений М. Коперник (XVI ст.), який фактично здійснив *революційний переворот* у світорозумінні. Його вчення розглядається як початок звільнення природознавства від теології (Енгельс). На захист учення М. Коперника виступив італійський учений-філософ Г. Галілей (1564—1642рр.), який переслідувався інквізицією як еретик. Далі від Коперника в світорозумінні пішов італійський вчений філософ Дж. Бруно (1548—1600 рр.), який проголосив гіпотезу про існування можливості світів, за що був жорстоко покараний інквізицією — прилюдно спалений. В Україні вчення М. Коперника, Г. Галілея та Дж. Бруно широко пропагувалося в Києво-Могилянській академії та морських школах (Ф. Прокопович та ін.).

Із викладеного раніше можна зробити висновок, що філософська думка епохи Відродження створила надійні основи в подальшому поступі наукової революції та розвитку філософії Нового часу (XVII—XVIII ст.).

Реформація, її ідеї

Ренесансні гуманістичні ідеї спершу не викликали негативної реакції з боку офіційних представників католицької церкви. Ситуація різко змінюється після того, як у XVI ст. Відродження обертається феноменом Реформації.

М.Лютер (1483—1548pp.) піддав критиці офіційну католицьку доктрину. Його позиція виходила з ідей містичного пантеїзму Майстера Екхарта, августиніансько-платонічних уподобань та ренесансного критицизму Еразма Роттердамського. М. Лютер закликав повернутися до первісної «чистоти» християнського вчення, відкинути всі пізніші нашарування у вигляді папських бул і декретів. Висуваючи тезу про загальне «священство», він робив непотрібним духовенство, пропонуючи «прямий», індивідуальний шлях кожного віруючого до Бога. М. Лютер наполягає на ірраціональному характері релігійного знання, роблячи тим самим принципово неправомірною будь-яку спробу «світської» його критики. Він переклав Біблію німецькою мовою, зробивши тим самим її зміст ближчим і зрозумілішим для основної маси віруючих німців. Реформа М. Лютера позбавила церкву політичного панування, підпорядкувала її світській владі.

Ж. Кальвін (1509—1564 pp.) був автором іншого, більш радикального варіанта Реформації. Від лютеранства кальвінізм відрізнявся більш категоричним містицизмом та ірраціоналізмом. Як вчив Ж. Кальвін, Христос своєю жертвою на хресті обрав до спасіння не все людство, а тільки якусь його певну частину. Причому критерії «обраності» цілком ірраціональні. Тому, як він каже, «званих багато, а обраних мало». Проте саме внаслідок ірраціонального характеру божественного вибору обранцем може вважати себе кожний.

Реформація за своїм ідейним змістом була типово ренесанс феноменом. Водночас вона істотно відрізняється від гуманістичної традиції Відродження репресивними заходами Контрреформації. Лютеранський монізм у своєму запереченні автономії людської істоти, її свободи збігається з натуралістичним монізмом пізнього Відродження, який так само заперечує автономію людського єства. Недаремно своє продовження лютеранським монізм, який утверджував існування одного Бога і божественної природи, знаходить у німецькому ідеалістичному монізмі XIX ст., а натуралістичний монізм — у матеріалістичному механіцизмі світогляду Нового часу.

Філософський словник: секуляризація, антропоцентризм, гуманізм, пантеїзм, геліоцентризм, креаціонізм, монотеїзм, схоластика, томізм, номіналізм, реалізм, Реформація, Ренесанс, Контрреформація.

4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ (XVII—XVIII ст.)

Історичні передумови появи філософії Нового часу та її загальна спрямованість

Характеризуючи філософію XVII—XVIII ст., необхідно в першу чергу через характеристику епохи глибоко усвідомити, чому саме в цей час в історії боротьби матеріалізму та ідеалізму стався переворот— історична ініціатива переходить до матеріалізму; чому саме матеріалізм стає основною формою філософських поглядів нового класу, що йшов до влади, — буржуазії; чому саме матеріалізм XVII і особливо XVIII ст. підготував Велику французьку буржуазну революцію?

У Новий час матеріалізм виникає спочатку в Англії. Його представниками були Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк та ін.

Матеріалізм цього часу — це не стихійний матеріалізм стародавнього світу, а матеріалізм, який спирався на великі відкриття природничих наук. Розвиток буржуазного укладу, нових продуктивних сил обумовив значний прогрес механіки, математики, хімії, медицини, експериментальної біології. Новий лад вимагав нових конкретних знань, тому бурхливий розвиток наук об'єктивно підвів до вивчення світу з його конкретності, в деталях. Цей спосіб мислення приніс багато користі, він сприяв розквіту конкретних наук, вів до нагромадження емпіричного матеріалу. Але абсолютизована, перетворена в звичку, перенесена з природознавства у філософію потреба «зупиняти» історичний процес, розглядати його по частинах призвела до історичної обмеженості метафізичного способу мислення. Тому весь матеріалізм XVII–XVIII ст. мав переважно метафізичний характер. Це була перша ознака філософії того часу. Якщо й існували якісь діалектичні міркування, то вони все ж перебували в рамках діалектики руху, а не розвитку.

Але оскільки потреби практики вимагали нових знань, то це об'єктивно вело до необхідності їх узагальнення, до розвитку теорії, у тому числі й філософії, і перш за все таких її розділів, як теорія пізнання, методи пізнання тощо. Тому другою характерною ознакою розвитку філософії Нового часу було те, що саме в цей час складаються два неначе протилежні, але взаємообумовлені напрями в теорії пізнання — емпіризм і раціоналізм.

Емпіризм (грец. *εμπειρία* — досвід) — це такий філософський напрям, який визнає чуттєвий досвід основним і єдиним джерелом і змістом знання. Емпіризм XVII–XVIII ст. сформувався як матеріалістичний емпіризм, тобто такий, який стверджує, що чуттєвий досвід об'єктивно відображає навколишній світ. Пізніше з'являється суб'єктивно-ідеалістичний емпіризм, тобто такий, що визнає єдиною реальністю суб'єктивний досвід (Берклі, Юм).

Раціоналізм (лат. *rationalis* — розум) — філософський напрям, який визнає розум основою пізнання і поведінки людей. Раціоналізм протистоїть як ірраціоналізму (наприклад, інтуїтивізму), так і емпіризму. Принцип

раціоналізму поділяють (чи підтримують як матеріалісти (Спіноза), так і ідеалісти (Лейбніц). Основоположником раціоналізму є дуаліст Декарт.

Характеристика діяльності основних філософів цієї епохи

Далі детальніше ознайомимося з поглядами видатних філософів цього часу.

Ф. Бекон (1561–1626рр.) — родоначальник нової форми англійського матеріалізму і всієї тогочасної експериментальної науки. Саме він сформулював поняття матерії як вираження природи і нескінченної сукупності речей. Матерія, за Беконом, перебуває у русі, під яким він розумів активну внутрішню силу, «напругу» матерії і назвав 19 видів руху. Рух і спокій Бекон вважав рівноправними властивостями матерії, що ставило його та інших філософів перед важко вирішуваною проблемою: як, яким чином абсолютний спокій перетворюється на рух, і навпаки?

Ф. Бекон обґрунтував у теорії пізнання принцип емпіризму. З цього принципу він виводить пріоритетність індуктивного методу і фактично стає його фундатором. Він глибоко дослідив характер індуктивного методу наукового пізнання: отримання загальних положень, загального знання про світ шляхом вивчення різноманітних індивідуальних речей та їх властивостей. Бекон визначив також систему «ідолів», тобто видимих і невидимих перешкод у процесі пізнання істини (ідоли роду, печери, театру та ринкової площі).

В його творах можна побачити новий підхід до питання про мету пізнання. Його знаменитий афоризм «Знання — сила» виражав ідею високої ролі експериментальної науки, яка дає людині практичну користь.

Бекон не заперечував існування Бога. Він визнавав, що Бог створив світ, але згодом перестав втручатися у його справи. Отже, він визнавав існування двох істин: божественної і земної.

У поясненні природи суспільства Бекон був ідеалістом і виступав прибічником абсолютної монархії, багато писав про розвиток торгово-промислових прошарків суспільства того часу. Головною працею Ф. Бекона є «Новий Органон» (1620 р.) (написаної ніби на противагу основної праці Аристотеля «Органон»).

Р. Декарт (1596—1650рр.) — видатний французький філософ, фізик, математик, засновник раціоналізму. Основні праці Декарта — «Роздуми про метод», «Метафізичні роздуми», «Начала філософії» та ін.

В історії нової філософії Декарт посідає особливе місце як творець дуалістичного філософського вчення. Він побудував свою філософську систему на основі визнання одночасного самотійного існування свідомості й матерії, душі й тіла. «Світ, — стверджував Декарт, — складається з двох незалежних субстанцій — духовної і матеріальної». Атрибутом духовної субстанції він вважав мислення, а матеріальної — протяжність. Людина, за Декартом, — механічне поєднання цих двох субстанцій. Цей дуалізм субстанцій не давав змоги вирішити проблему пізнання світу. І справді, хіба можливе пізнання, якщо обидві субстанції незалежні одна від одної. Тому

Декарт був вимушений ввести в свою теорію пізнання третю субстанцію — Бога, який обумовлював їхню єдність.

Єдино правильним методом пізнання Декарт вважав *раціоналізм* і *дедукцію*, тобто виявлення конкретних істин із загальних посилянь-принципів, які вічно і апіорно існують у розумі.

Концепція раціоналізму включає в себе два елементи. Перший— це уявлення про розум як найвищий спосіб досягнення істини (розум всемогутній і непогрішимий, вважав Декарт). Другий — правильно розуміючи якісну відмінність раціонального пізнання від чуттєвого, Декарт перебільшував можливості раціонального пізнання, відривав його від емпіричного ступеня як єдиного джерела інформації про світ і цим штовхав раціоналізм до ідеалізму, визначаючи існування особливого, чисто раціонального джерела знань.

Намагаючись очистити дедуктивний метод від схоластичного формалізму, але не розуміючи ролі практичної діяльності у формуванні змісту логічних понять, Декарт розробляє вчення, згідно з яким вихідними поняттями для дедукції всіх наукових знань повинні бути «вроджені ідеї». Вони, на думку Декарта, приховані в глибині інтелекту і можуть бути усвідомлені тільки інтуїтивно. Якщо основні принципи знання визнати вродженими, то знову ж таки виникає перешкода на шляху розв'язання питання про пізнання світу, що постійно розвивається.

Значний внесок у подолання дуалізму Декарта зробив *Б. Спіноза (1632–1667pp.)*. З точки зору Спінози, світ — це нескінченна природа, матеріальна субстанція (від лат. — сутність, основа), яку він також називає Богом. Поняття Бог Спіноза вживає не буквально, воно є своєрідним теологічним прикриттям матеріалізму. Субстанція, тобто матерія, є причиною самої себе і має безліч властивостей. Вона вічна і незмінна, їй властива ідея збереження. Субстанція — це те, що не потребує для свого існування чогось іншого — Бога, духу і т. п. Поняття субстанції Спінози є дуже цінним у його філософії, воно відіграло велику роль у подальшому розвитку наукової філософії.

Велике значення для подальшого розвитку філософії мало вчення *пантеїзму* Спінози. Згідно з ним Бог не існує окремо від природи, а розчиняється в ній. З цього логічно випливалатаїстична думка про те, що пізнання світу йде не через пізнання Бога, а через пізнання самої природи. Тобто Спіноза закликав не до богослов'я, а до наукового пізнання світу. Виходячи з ідеї існування єдиної субстанції, Спіноза стояв на позиціях гілозоїзму, тобто такого вчення, яке допускає наявність мислення в усієї матерії, в тому числі неживої. Такої ідеалістичної точки зору дотримуються і тепер деякі дослідники природи, зокрема французький вчений, палеонтолог і філософ Гейяр де Шарден.

Д. Локк (1632–1704 pp.). Вклад Локка в розвиток матеріалізму пов'язаний перш за все з подальшою розробкою і обґрунтуванням принципу сенсуалізму, згідно з яким всі людські знання мають чуттєве походження. Локк заперечував думку Декарта про «вроджені ідеї» і доводив, що

людський розум від народження є «*tabula rasa*», тобто чиста дошка. Все, що ми знаємо, це результат впливу зовнішнього світу, результат виховання і освіти.

Визнаючи досвід як джерело знань, Локк цей досвід поділяв на внутрішній і зовнішній: внутрішній — це джерело знань про внутрішній світ людини, зовнішній — це джерело постачання інформації про об'єктивний світ.

Локк відривав внутрішній досвід від зовнішнього і цим робив значну поступку ідеалізму.

Характеризуючи матерію, Локк вчив, що матеріальним тілам світу властиві лише кількісні особливості. Він заперечував якісну різноманітність матерії і не визнавав, що матерія невичерпна не тільки кількісно, а й якісно.

За Локком, тіла відрізняються одне від одного лише за розміром, фігурою, рухом чи спокоєм. Ці якості він називав первинними. Такі якості, як колір, смак, запах, звуки, — вторинні, вони є суб'єктивними і не притаманними матеріальним тілам. Це теж була поступка ідеалізму, що свідчить про непослідовність філософських поглядів Локка.

До когорті англійських філософів Нового часу належить також *Т. Гоббс (1588—1679pp.)*, представник матеріалізму і номіналізму. Він вважав, що реально існують тільки одиничні речі, а загальні поняття — це лише назви речей. Тому всяке знання має своїм джерелом досвід, але досвід двох типів: один — це результат сприйняття, другий — це знання про назви речей. Джерелом другого досвіду виступає розум. Критикуючи вчення Декарта про існування вроджених ідей, Гоббс у той же час заперечував існування субстанції, бо був номіналістом і не визнавав реальності загальних понять. У нього на перший план висувається механічне тлумачення реальності, жива чуттєвість перетворюється в нього на абстрактну чуттєвість геометра, світ — це геометричне місце точок, площин і тіл. Людина — це машина з природними властивостями. Держава — це «Левіафан» — чудовисько, яке керує людськими долями. Свобода — це передусім відсутність опору, а не «сутнісна сила» людини.

Змістовною і діалектично спрямованою є філософія німецького філософа-ідеаліста *Г. Лейбніца (1646—1716pp.)*, великого математика і логіка.

Якщо Ф. Бекон розробляв вчення про «одномірність» субстанції, Декарт — про «двомірність» (матеріальну і духовну), то Лейбніц відстоював множинність субстанцій, що складаються з сукупності животворних атомів-монад. Всі монади рухомі й взаємозв'язані, підлягають Богом встановленій гармонії. Як і багато інших філософів, він обстоював раціональне пояснення світу, вірив в існування вроджених ідей. Його нездійсненою мрією було намагання створити всезагальну людську логіку, яка могла б звільнити світ від конфліктів і небажаних протиріч.

Слід зазначити, що матеріалістичні ідеї XVIII ст. зустрічали великий опір з боку ідеалізму та релігії. У цей період починає розвиватись і посилюватись *суб'єктивний ідеалізм*. Найбільш відомими виразниками

суб'єктивного ідеалізму цього часу були два англійські мислителі — Берклі і Юм.

Дж. Берклі (1684–1753 рр.) виступив з обґрунтуванням суб'єктивного ідеалізму. Він категорично відкидав існування матерії і стверджував, що речі існують остільки, оскільки вони сприймаються відчуттями. Весь світ, згідно з Берклі — це комплекс відчуттів, які вкладені в нас Богом.

Цю ж суб'єктивно-ідеалістичну концепцію розвивав і *Д. Юм (1711–1776рр.)*, але іншим шляхом. Він стверджував, що людина не може вийти за межі своїх відчуттів і не може встановити, що лежить в основі речей — дух чи матерія, не може довести, що між предметами і явищами існує причинно-наслідковий зв'язок. Пізнання у Юма ґрупується на основі пристосування до потоку явищ, до набуття певних звичок та інстинктів. Таким чином, філософія Юма є не тільки суб'єктивно-ідеалістичною, а й агностичною.

Філософія Просвітництва і метафізичний матеріалізм

Просвітництво — культурно-історичний термін (вперше використаний Вольтером і Гердером), що відбиває певну епоху розвитку людства, сутність якої полягає в широкому використанні розуму для суспільного прогресу. Просвітництво є продовженням гуманістичних тенденцій XIV—XV ст., але відрізняється більшим раціоналізмом і критичністю. Головним прагненням просвітників було знайти завдяки діяльності людського розуму природні принципи суспільного життя. З цієї точки зору було піддано гострій критиці всі наявні форми і відносини людей у сфері права, моралі, економіки, політики тощо. Під впливом Просвітництва розпочались реформи в деяких країнах Західної Європи, які сприяли створенню і розбудові громадянського суспільства.

Вважається, що Просвітництво було започатковано в Англії під впливом філософських *ідей Д. Локка*, який створив вчення про державу, владу і право. Локк власне і розробив концепцію так званого громадянського суспільства, згідно з якою люди створюють державу тому, що природний стан людини ненадійний. Мета створення держави — збереження свободи і власності. Локк уперше висунув ідею про необхідність розподілу державної влади.

Французьке просвітництво порушує проблему вдосконалення суспільства шляхом реформ. Велике значення мали твори *Ш. Монтеск'є (1689–1755рр.)*, зокрема його «Перські листи» та «Дух законів», де він методом порівняльного аналізу описує типи державного устрою. Загалом Монтеск'є висував ідею величезного значення географічного фактора (територія, клімат, родючість землі і т. п.) у розвитку суспільства. Але він не заперечував ролі способу життя, способу виробництва. Монтеск'є проголосив ідею загального миру.

Ф. Вольтер (1694–1778рр.) у своїх творах «Кандід», «Філософський словник» та ін. висував ідеї, спрямовані проти феодалізму та кріпацтва, він

боровся проти церкви, релігійної нетерпимості, фанатизму, деспотії. Вольтер — рішучий прибічник рівності громадян перед законом, але треба звернути увагу на те, що він вважав неминучим поділ людей на багатих і бідних. Певний час мислитель визнавав за можливе поліпшити життя людей за рахунок так званого «освіченого монарха», тобто вченого, розумного і справедливого царя чи імператора, але на схилі свого життя припускався думки, що найкращим державним устроєм є республіка. Він залишився переконаним в неминучості суспільного прогресу.

Блискучий полеміст і талановитий письменник *Ж.-Ж. Руссо (1712—1778 рр.)* написав праці «Про суспільний договір», «Еміль, або про виховання» та інші, де торкається питань розвитку цивілізації, держави, моралі, розмірковує над проблемами соціальної нерівності та виховання. Критика ним існуючих порядків відрізнялась яскравістю стилю і різкою силою слова. Цивілізація, твердить він, псує людину, погіршує її природні якості саме завдяки своїй раціоналізованості, поміркованості. Поділ праці, який має величезне значення для прогресу, є не тільки благом, а й злом, оскільки людина втрачає цілісність. Звідси вже крок до визнання проблеми відчуження людини в суспільстві. У вихованні Руссо спирався на чуття людини, звертався до її щирого серця. У цьому він вбачав можливість збереження і розвитку справді людських відносин у суспільстві. Він рішуче виступає проти соціальної нерівності, вимагає свободи і забезпечення повноти юридичних прав.

Французький матеріалізм XVIII ст.

Французький матеріалізм XVIII ст. має багато спільного з філософією Просвітництва, але йому властиві й відмінні риси. Насамперед його відрізняє однакостайна матеріалістична спрямованість у поглядах на природу. Матерія існує об'єктивно, пов'язана з рухом, вказував *Ж. Ламетрі (1709—1751 рр.)*. Природа являє собою сукупність різних форм руху матеріальних часточок. Згідно з *Гольбахом (1723—1789 рр.)* існує рух матеріальних мас (атомів), а також енергетичний рух; матерія існує в просторі й часі. Треба звернути увагу на те, що матерія тлумачиться в суто механічному плані, тобто як сукупність часточок речовини (атомів). Разом з тим філософи заперечують будь-яку роль Бога в існуванні й русі матерії.

Французькі матеріалісти робили спробу розв'язати питання про походження свідомості, спираючись на принцип загальної чуттєвості матерії (гілозоїзму). *Ж. Ламетрі* намагався показати процес поступового переходу від тварин до людини, показати їх схожість і відмінність. У трактаті «Людина-машина» Ламетрі розкриває погляд на людину як своєрідний механізм, машину, що подібна до годинникового механізму. Людину відрізняє від тварин, вважав він, лише більша кількість потреб і, зрештою, більша кількість розуму.

П. Гольбах у своїй праці «Система природи» послідовно розвинув основні ідеї матеріалізму того часу. Він рішуче заперечує ідеї богослов'я,

виступає проти ідеалізму. В природі, яка зводиться до роду атомів, діють механічні закони, що мають характер необхідності, отже, немає нічого випадкового. Така позиція дістала назву механічного детермінізму, оскільки закони руху і сам рух ототожнюються тільки з однією його формою — рухом механічним.

Отже, механіцизм неминуче призводить до метафізичних позицій, оскільки все багатство руху зводиться до переміщення часточок речовини. Це — спрощена, вузька картина світу. Але серед французьких матеріалістів *Д. Дідро (1713—1784pp.)* виходить за межі метафізичних позицій і стверджує елементи діалектики. У його поглядах помітна схильність розглядати все як таке, що розвивається. Світ безперервно зароджується і вмирає, він ніколи не стоїть на місці.

Французькі матеріалісти висунули ряд цінних положень щодо суспільства, зокрема підкреслили роль людських потреб як могутнього джерела розвитку. Загальні інтереси обумовлюють зв'язки між людьми. *К. Гельвецій (1715—1771 pp.)* вказував на єдність особистих і громадських інтересів. Людина — продукт, але разом з тим і суб'єкт суспільних відносин, який несе за них відповідальність.

Вони також наголошували на тому, що за допомогою розуму можна змінити людину. Мислителі стверджували, що не існує такого способу правління, який можна було б визнати ідеальним: концентрація влади веде до деспотії, безмежна свобода — до анархії, розподіл влади послаблює її. Єдиний можливий засіб поліпшення суспільства і особливо моралі, — просвітництво, виховання.

Філософський словник: раціоналізм, емпіризм, сенсуалізм, гілозоїзм. Просвітництво, метафізичний матеріалізм, механіцизм.

5. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Загальна характеристика епохи і необхідність розробки класичної німецької філософії

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. бурхливий розвиток філософії відбувався в Німеччині.

Специфіка і суперечливість соціально-економічного та історичного розвитку Німеччини цього часу знайшли свій вияв у німецькій суспільній думці взагалі і в філософії зокрема. Філософія розвивалась в умовах країни, де буржуазні перетворення запізнилися. Німецька буржуазія, налякана першими європейськими буржуазними революціями, з одного боку, часто йшла на компроміс зі своїм феодальним дворянством, а з іншого — об'єктивно була зацікавлена в швидкому розвитку капіталізму, продуктивних сил, виробництва. Якщо, наприклад, у Франції революції

передував розвиток матеріалізму, то в Німеччині переважала ідеалістична філософія.

Німецька класична філософія представлена такими філософами, як І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, Ф. Шеллінг, Л. Фейєрбах.

Теорія пізнання та етичні погляди І.Канта

Фундатором німецької класичної філософії був *Іммануїл Кант (1724–1804рр.)*. Його теоретична діяльність поділяється на два періоди. *Перший період* закінчується 60-ми роками XVIII ст. У цей час Кант займався переважно природничими проблемами, серед яких найбільш відомою в науці є його гіпотеза про виникнення Сонячної системи з величезної газової туманності. У загальній формі він стверджував діалектичну думку про те, що природа має свою історію в часі, відкидав ідею першого поштовху, тобто в цей період у філософії Канта переважали матеріалістичні позиції.

З 70-х років починається *другий, так званий «критичний» період*, коли у філософії Канта ми знайдемо і дуалізм, і агностицизм, і ідеалізм. Основні твори цього періоду: «Критика чистого розуму» (1781 р.), «Пролегомени» (1783 р.), «Критика практичного розуму» (1788 р.).

У *центрі філософії* Канта стоять проблеми теорії пізнання. Основне, чим відрізняється підхід Канта до вирішення цих проблем порівняно з попередніми представниками різних філософських систем, полягає в тому, що він здійснив *перехід від метафізики субстанції до теорії суб'єкта*. Головне, за Кантом, не вивчення речей самих по собі, а дослідження самої пізнавальної діяльності людини. Перш ніж пізнавати світ, вважає Кант, потрібно пізнати своє пізнання, встановити його межі й можливості. Це був великий поворот філософії до людини.

Кант вважає, що людський розум пізнає не «речі в собі», а явища речей, результат їхньої дії на органи відчуттів людини. «Речі в собі» стають явищем завдяки апіорним формам споглядання (простір – час) та *апіорним формам мислення* (якість, кількість, причинність, реальність та ін.), тобто таким формам, які мають позадосвідне походження. Наступна сходинка пізнання — це розум, який, за Кантом, завершує мислення, при цьому, не створюючи нічого нового, він заплутується у невирішених протиріччях — так званих «антиноміях» чистого розуму. Кант вважає, що таких антиномій чотири, але вирішити їх неможливо, оскільки кожна з тез, що складають антиномії, можна однаково логічно довести або спростувати. У своєму вченні про антиномії людського розуму Кант упритул підійшов до розробки діалектичної логіки, де протиріччя виступають як необхідна умова розвитку знання.

У філософії Канта поєднані матеріалізм (визнання об'єктивного існування «речей у собі») та ідеалізм (твердження про апіорні форми споглядання і розсудку) з агностицизмом (заперечення пізнання об'єктивної дійсності). Це своєрідний компроміс між матеріалізмом та ідеалізмом.

Глибокі думки висловлює Кант і в інших сферах, зокрема в галузі етики. Він багато пише про людину як частину природи, про людину як кінцеву мету пізнання, а не як засіб для будь-яких цілей, тобто визнає самоцінність людини. Кант ставив питання про співвідношення понять «людина» і «особистість». Відомий Кант і як творець вчення про надісторичну, незалежну від умов життя, загальну для всіх людей мораль. Він створив учення про так званий категоричний імператив (закон, повеління), що існує в свідомості людей як Вічний ідеал поведінки. Наявність такого імперативу дає людині свободу і разом з тим в сукупності створює всезагальний моральний закон для суспільства.

**Об'єктивний ідеалізм Г. Гегеля.
Діалектика й принципи історизму.
Суперечність між методом і системою**

Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель (1770—1831 рр.). Якщо в цілому характеризувати філософію Гегеля, то потрібно сказати, що це найвідоміший філософ об'єктивного ідеалізму, який у рамках своєї об'єктивно-ідеалістичної системи глибоко і всебічно розробив *теорію діалектики*. Він зробив спробу побудувати теоретичну систему, яка повинна була остаточно вирішити проблему тотожності мислення і буття. Основні його праці: «Наука логіки», «Енциклопедія філософських наук», «Феноменологія духу», «Філософія права», «Філософія історії» та ін. У коло його інтересів входили всі сфери життя — природа, людина, її свобода, закономірності суспільного життя, логіка, право тощо.

Заслуга Гегеля полягала також у тому, що він весь природний, історичний і духовний світ уперше подав у вигляді процесу, тобто у вигляді руху, змін, у перетвореннях, розвитку. Але цей універсальний процес він відобразив своєрідно — ідеалістично. Гегель вважав, що об'єктивно, незалежно від нас існує абсолютний Дух, як самостійна, універсальна, духовна субстанція світу. Цей абсолютний Дух, абсолютна ідея чи розум, постійно розвиваючись, на певному його етапі породжує, «відпускає з себе своє інше» — природу, яка, в свою чергу, розвиваючись, породжує «суб'єктивний» Дух — людину, мистецтво, релігію і найвищий прояв цього духу — філософію. Обґрунтовуючи ідею розвитку, Гегель сформулював основні закони діалектики, показав діалектику процесу пізнання, довів, що істина є процесом. Розробляючи філософію історії, Гегель перший підкреслив, що основною проблемою вивчення соціального буття людини є вивчення діалектики *суб'єктивності* побажань кожної окремої людини і об'єктивності, закономірності створюваної людьми системи суспільних відносин. Гегель критикував розуміння свободи як відсутність всіляких перепон. Таке розуміння свободи є «свободою порожнечі», говорив він. Гегель підходить до формули свободи як «пізнаної необхідності».

Основне протиріччя філософії Гегеля — *протиріччя між діалектичним методом і метафізичною системою*. Непослідовність його

діалектики полягає в тому, що вся вона була звернена в минуле і не поширювалась на пояснення сучасного і майбутнього. Гегель скрізь установив абсолютні межі розвитку: в логіці такою межею є абсолютна істина, у природі — людський дух, у філософії права — конституційна монархія, в історії філософії — його власна філософська система.

Гегель вважав, що розвиток історії завершується, досягши рівня Пруської імперії, після чого історія вже не розвивається в просторі й часі. Тому, філософія Гегеля була консервативною, вона не давала перспектив для необхідності появи нових формацій, і через це класики марксизму назвали її «кінцем німецької класичної філософії».

Антропологічний матеріалізм і психологічний аналіз сутності релігії Л. Фейєрбаха

Глибоким критиком ідеалістичної системи Гегеля став *Л. Фейєрбах (1804—1872pp.)*, його сучасник, учень, який, однак, не став послідовником свого вчителя.

З Л. Фейєрбаха починається період нового злету, піднесення матеріалізму. У світі немає нічого, крім природи, вона ніким не створена і є причиною самої себе. Природа є також основою походження людини, а релігія — це хибна, перекручена свідомість. Він не просто відкидав релігію з порогу, як це робили багато його попередників, а дав психологічний аналіз її існування. Такі думки Фейєрбаха — це ніби справжній матеріалізм і атеїзм. Але його філософія не була послідовно матеріалістичною. У розумінні природи Фейєрбах — матеріаліст, а в розумінні історії людства — ідеаліст.

Великі зміни в історії суспільства, вважав філософ, пояснюються змінами форм релігії. Будучи глибоким критиком релігії, що існувала на той час, Фейєрбах намагався створити свою нову релігію, в якій замість культу Бога буде панувати культ людини і любові. Крім цього, матеріалізму Фейєрбаха були притаманні такі риси, як метафізичність, механіцизм, він мав споглядальний характер. У центрі філософії Фейєрбаха стояла людина, тому його філософія була *антропологічною* і глибоко *гуманістичною*. Але людину він розумів однобоко, тільки як частину природи, як біологічну істоту, яка повністю залежить від природи, «панує» над природою «шляхом покори її», тоді як її слід розглядати як єдність біологічного і соціокультурного.

Суб'єктивний ідеалізм і діалектика у філософії Й. Фіхте

Й. Фіхте (1762—1814pp.). Спираючись на суб'єктивно-ідеалістичний принцип тотожності буття і мислення, приписуючи здатність до руху тільки духу, Фіхте характеризує процес його саморозвитку у вигляді боротьби протилежностей, що перебувають в єдності суб'єкта (Я) і об'єкта (не-Я). Взаємодія цих протилежностей, вважає Фіхте, є джерелом розвитку, завдяки якому розгортається все багатство, різноманітність світу.

Із системи Фіхте повністю випадає матеріальна дійсність. Але серед суб'єктивно-ідеалістичних міркувань Фіхте цінною була ідея про те, що розвиток відбувається через взаємодію протилежностей. Це був важливий крок у розробці діалектичної ідеї про джерело розвитку.

«Філософія тотожності» законів природи і мислення Ф. Шеллінга

Суб'єктивний ідеалізм Фіхте був нездатний пояснити явища природи та суспільного життя, практичної діяльності людини. Спробою його критичного осмислення стала так звана об'єктивно-ідеалістична філософія тотожності, основоположником якої був Ф. Шеллінг (1775—1854рр.). Цінним у філософії Шеллінга є те, що, виходячи з теорії тотожності, він наполягав на пріоритеті природи щодо вічно існуючого протиріччя «Я і середовище», показав діалектичний розвиток єдиної природи й існування єдності живої і неживої природи. Намагаючись узагальнити досягнення наукових знань свого часу, Шеллінг вирішував проблему знаходження *вихідного початку*, яке, на його думку, повинно бути вищим від суб'єкта, природи і духу, з якого виводилось би як перше, так і друге. За таке первоначало Шеллінг приймає *субстанцію*, деякий абсолют, що виступає у вигляді абсолютного розуму, існує одночасно як суб'єкт-об'єкт, як абсолютна єдність духовного і природного. Але він не знаходить відповіді на питання про те, який саме механізм виникнення з абсолюту конкретних кінцевих речей. Звичайно, Шеллінг висунув плідну ідею про першооснову як принцип вирішення всіх теоретичних ускладнень, але він не зміг дати відповіді на багато питань, за розв'язання яких узявся Регель.

Філософський словник: агностицизм, апріоризм, «річ у собі», абсолют, антропологія, категоричний імператив, «річ для нас», «Я» — «не-Я», «інобуття», «абсолютна ідея», «теза — антитеза — синтеза», «теорія тотожності», «німецький романтизм».

6. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНИ

Особливості формування філософської думки в культурі Київської Русі

У сучасній літературі найбільш поширеною є точка зору, згідно з якою початок історії вітчизняної думки ведеться з X–XII ст., тобто періоду формування могутньої держави — Київської Русі. Дві важливі обставини радикальним чином вплинули на своєрідність цього процесу — проникнення християнства в культуру Київської Русі, яке прийшло на зміну давньослов'янському міфологічному пантеону на чолі з Перуном та засвоєння грекоримської і візантійської філософської думки. Загальна спрямованість філософської думки в культурі Київської Русі визначалась

важливими ідеологічними та політичними завданнями побудови міцної централізованої держави. Поширення християнства, яке пов'язує з розвитком письменності й освіченості на Русі, позитивно вплинуло на підвищення загального культурного рівня народу, залучення його культурних верств до надбань європейської, насамперед античної, філософської та соціально-політичної думки. Разом з тим слід підкреслити своєрідність, оригінальність вітчизняної філософської думки того періоду, яка спирається на особливості світоглядних позицій, культури і традицій народу. Останню характеризує певна «дуальність», паралельне існування «книжної» і народної культур, що ведуть між собою інтенсивний діалог.

Завдяки створенню перекладної літератури, зокрема окремих біблійних книг, текстів отців церкви, уривків текстів античних та елліністичних авторів, відбувався творчий процес засвоєння важливих світоглядних ідей, формувалися підходи до розуміння світу, його пізнання. Слід звернути увагу на значення творів сирійця *Іоана Дамаскіна* для розвитку вітчизняної філософії, його визначення філософії, яке обґрунтовує думку: філософія є любов'ю до мудрості, істина ж мудрості є Бог. Отже, любов до Бога є істинною філософією.

Провідне місце за своїм світоглядним і філософським значенням належить твору київського *митрополита Іларіона* «Слово про Закон і Благодать», написаного в період князівства Ярослава Мудрого, відомого своїми культурними і просвітницькими починаннями. Цей твір водночас є пам'яткою красномовної культури, публіцистики, моральної проповіді. Він складається з трьох частин, у яких зіставляються Закон і Благодать, описується поширення християнства на Русі і висловлюється подяка князю та його сину Ярославу. Перша частина є своєрідним «Філософсько-історичним вступом», що витлумачує смисл світової історії.

Аналіз першого питання цієї теми неможливий без звернення до літописних джерел, зокрема знаменитої «Повісті минулих літ» ченця Києво-Печерського монастиря *Нестора*, через яку проходить ідея єдності руських земель, засуджується князівська міжусобна боротьба, обґрунтовується необхідність згуртування всіх сил перед зовнішніми ворогами. Цікаво відзначити, що монах не тільки ретельно, з хронологічною послідовністю описує події, які відбувалися рік у рік, але й моралізує з приводу злощасних подій, вбачаючи в них кару божу за людські гріхи.

Для філософської традиції Київської Русі характерною є етична спрямованість, яка виразно звучить у «Повчанні» видатного державного діяча і мислителя князя *Володимира Мономаха*. Мономах дає своєрідну настанову володарю держави, суть якої полягає в тому, що разом з отриманням влади зростає міра відповідальності, що моральний обов'язок князя — завжди залишатись справедливим. Мірою справедливості є знання. Отже, володар повинен вміти все, бо інакше він стане залежним від інших. У творі Мономаха виразно звучить принципово нова думка про світську роль держави, роль загальногромадської справи, незалежної від церкви. У настанові Мономаха досить чітко вимальовується думка про індивідуальну

відповідальність особистості перед суспільством і Богом, стверджується перевага добра над злом. Настанови Мономаха значною мірою звернені до душі, моралі особи, яка повинна мати страх божий у серці, пам'ятати про тяжкість гріха, творити добро і справедливість.

Златоустом, що прославив себе красномовністю, називали в Київській Русі *Кирила Туровського* (близько 1130—1182 рр.), єпископа з Турова. Його проповіді, звернені до людини, характеризуються яскравістю стилю і мови, символічністю й оригінальністю думки. Його знаменита притча про сліпого і кульгавого розкриває ідею єдності морально чистої душі і здорового людського тіла. Сліпець і кульгавий — це алегоричне тлумачення людських вад душі і тіла, які, об'єднуючись, творять зло. Але ця притча виходить далеко за межі моралі і поведінки особистості, оскільки єпископ князівства Туровського ганьбить політику, що базується на обмані і злочині. Звідси впливає постійна, як рефрен у пізній вітчизняній філософській думці, *ідея боротьби добра і зла*, що визначають смисл людської історії. Кирило Туровський виступає не тільки як мораліст, а й як хороший психолог, який вміє зачепити людей за живе, закликаючи приборкати людську гординю, звільнитись від вад, знайти душевний спокій.

Києво-Могилянська академія, її просвітницький вплив на філософську думку українського, російського та інших народів

Визначну роль у духовному відродженні українського народу відіграла Києво-Могилянська академія, що була заснована в 1632 р. Тривалий час Академія була осередком професійної діяльності в галузі науки і філософії не тільки в Україні, вона задовольняла освітні потреби Росії, Білорусії. У процесі вивчення матеріалів про діяльність Академії зверніть увагу на терміни навчання, структуру гуманітарної підготовки, джерела, які вивчали студенти. Особливе значення мало вивчення мов, що відкривало доступ до ознайомлення мовою оригіналу праць грецьких, римських авторів. Найпопулярнішим предметом серед студентів була риторика, яка формувала високу культуру логічного мислення. Філософію вивчали 2–3 роки, причому професори використовували в своїх лекціях ідеї найвидатніших мислителів як античності, Середньовіччя, так і Нового часу. Серед діячів Академії XVII—XVIII ст. провідне місце в розвитку філософської думки посідали Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, І. Галятовський, С. Яворський, Г. Бужинський, Ф. Прокопович, Л. Барановський та ін.

Феофан Прокопович (1677–1736рр.) — один з найбільш яскравих діячів Академії, професор і ректор, який перебував у тісних стосунках з Петром I. Він мав значний вплив на формування філософських і суспільно-політичних поглядів А. Кантемира, М. Ломоносова. Діяльність Прокоповича в Академії позначилась на рівні організації й викладання більшості предметів. І хоч за своїми поглядами він був ідеалістом

релігійного гатунку, проте велику увагу приділяв природознавству, математиці, викладав ідеї, які не збігались з християнським віровченням.

Прокопович зближує і ототожнює бога з природою. «Під природою, — пише він у філософському курсі «Натурфілософія», — розумію Бога». Повне визначення природи збігається з Богом відносно природних речей, в яких він неодмінно існує і які він рухає. З цього випливає, що це визначення не тільки природи, але воно, зрозуміло, стосується матерії і форми. Прокопович стверджує, що ні матерія, ні форма, взяті окремо, не є тілом або субстанцією. Тільки об'єднуючись, вони утворюють тіло, яке є їх єдністю, завершеністю. Реально матерія і форма існують лише в цій єдності, а її поділ можливий тільки в абстракції. Ці погляди, які поділяли інші професори, протистояли поглядам томістів і були близькими до позицій філософів епохи Відродження. Критика поглядів томістів проводиться у двох напрямках: по-перше, Прокопович не погоджується з роз'єднанням сутності (*essentia*) і існування (*existencia*), вважаючи їх єдиними і неподільними; по-друге, заперечує те, що матерія бере свій початок від форми. Він виходить з думки, що сутність не може існувати без того, суттю чого вона є. Сутність і існування становлять визначеність природного тіла, невіддільні від нього і одне від одного. Критика томізму, спрямована проти применшення значення матерії, проти схоластики, віддзеркалювала потреби боротьби проти унії та католицизму.

Прогресивні погляди Прокоповича пов'язані з розвитком природознавства і хоч вони набули пантеїстичної форми, проте мають велике світоглядне значення. Формулювання М. В. Ломоносовим законів збереження матерії і руху виникло саме завдяки ідеям Прокоповича.

Своєрідні погляди розвивав Феофан Прокопович на живе. Він писав, що все живе має принаймні три властивості: вегетативність, яка включає живлення, ріст, розмноження (притаманна рослинам, тваринам і людині), чуттєвість, яка є у тварин і людини, і розумність, яка властива тільки людині. Звідси він розвиває погляди на процес пізнання, які зближують його з Локком, оскільки стверджує, що «кольори, смак, запахи не можна віднести до першочергових властивостей». Разом з тим він відхиляє принцип «вроджених» знань.

Цікавими є суспільно-політичні й етичні погляди мислителя, зокрема його ідеї про людське щастя, яке досягається лише із задоволенням духовних і тілесних потреб людини. В основі етичної концепції лежить розуміння людини як вершини макрокосму. Розвиваючи гуманістичні ідеї, Прокопович звеличував і реабілітував у людині те, що принижувалось середньовічним теологічним світоглядом: свободу людського розуму, красу тіла і почуттів. Він заперечував, що тіло людини є лише джерелом гріха і зла, оскільки від природи воно добре і прекрасне.

Ф. Прокопович — видатна фігура в Україні і Росії за часів Петра I, мислитель, релігійний і освітній діяч. Він підтримував всі починання Петра I, спрямовуючи свої сили на зміцнення Російської імперії. Але

однозначно розцінювати його діяльність щодо політики репресій Петра I не можна.

«Філософія серця» Григорія Сковороди

Григорій Савич Сковорода (1722—1794рр.) — видатний філософ, поет, просвітитель-гуманіст, який здобув освіту в Києво-Могилянській академії. Його філософські твори можна поділити на чотири цикли. До першого належить праця «Наркіс. Розглагол о том: Узнай себе» та інші, де мислитель стверджує, що людина не віддільна від природи, спільна з нею за своєю натурою, а тому пізнання людини є водночас і пізнанням природи. Другий цикл, до якого входить декілька праць, зокрема «Дружня розмова про душевний світ», дає вчення про людину, щастя і мораль. У центрі циклу стоїть принцип так званої «спорідненої» («сродної») праці, найповнішого розкриття здібностей людини. У третьому циклі («Ікона Алквіадська» та ін.) Сковорода узагальнює думки про духовний світ (світ символів), загальний ідеал життя. Четвертий цикл («Сварка архістратиґа Михайла з Сатаною про те, чи легко бути благим») визначає те, з чим повинна боротися справжня людина. Останній твір Сковороди — «Діалог. Ім'я йому — Потоп зміний» формулює основну доктрину про три світи: «макрокосм» — Всесвіт, «мікрокосм» — людину та світ символів — Біблію, а також вчення про дві натури. Кожен світ складається з двох натур: «видимої» і «невидимої». «Видимая натура называется тварь, а невидимая — Бог».

За Сковородою, Бог і природа — єдине ціле. Це дві натури одного Всесвіту. Матеріальне змінюється, людина сприймає його органами відчуттів. Сама по собі фізична натура — «мертва стихія», вона піддається руйнуванню і переходить з одного стану в інший. Таким чином, Сковорода близько підходить до поняття про незнищенність матерії, неперервність її руху. Незважаючи на суттєві матеріалістичні та діалектичні моменти світогляду мислителя, його філософію не можна тлумачити однозначно як матеріалістичну. Пантеїзм доповнюється своєрідним поглядом на реальність навколишнього світу, його предмети і явища. Явища — це видима тлінь, «одяг», який постійно змінюється і оновлюється, за ним ніби ховається сутність, яку він називає вічністю. Визнаючи мінливість зовнішньої природи, мислитель утверджував ідею вічності внутрішньої натури, яку ототожнював з Богом як початком і причиною, що визначає закономірність розвитку всього суцього. Тут в дусі неоплатонізму розкрито співвідношення духовного і матеріального.

Вивчення праць Сковороди дає розуміння того, що в центрі його світогляду перебуває людина, її духовний світ, її щастя. Багато наук вивчає природу і приносить користь людям для задоволення їхніх тілесних потреб, але не тілесне, не матеріальне є головним у світі і в людині. Тому науки про матеріальний світ навчають головному — як бути щасливим. Хто хоче бути

щасливим, той насамперед повинен пізнати самого себе, тобто внутрішню сутність, свою духовність, своє серце. Людина, яка не пізнала себе, не може обрати відповідно до своєї природи сферу діяльності, отже не може бути щасливою. Власна ж природа людини не вибирається, вона — від Бога. Отже, в кожній людині своя природа, яку не можна змінити, її можна лише пізнати і обрати такий життєвий шлях, який співзвучний її серцю, тобто внутрішньому духовному світу. Звідси вчення Сковороди про «сродну» працю, його інтерес до вчення тих філософів, у яких етика має велике значення.

«*Філософія серця*», вчення про «сродну» працю, безумовно, мали дещо утопічний характер у період поневолення українського козацтва, приниження гідності людини, яка перебувала в повній залежності від пана. Годі й думати про те, що проста людина вільно обирала вид професійних занять, які приносили б їй радість, задоволення і натхнення. Кріпацтво і «сродна» праця не сумісні. Сковорода бачив, що у суспільстві панують гноблення людини, несправедливість, що керівною, рушійною силою людських вчинків є матеріальний інтерес, гонитва за наживою. Цінять не того, хто живе за правдою і совістю, а того, хто обдурює, займається шахрайством, як кажуть, «вміє жити».

Але саме ці ідеї Сковороди розкривають гуманізм його поглядів, їх непересічний характер, їх життєву силу і значення для сьогодення.

Треба звернути увагу на ставлення Сковороди до Біблії, так званого світу символів. Вивчення цього аспекту творчої спадщини великого українського мислителя додає нових елементів в оцінку його життєвого шляху і поглядів.

Проблема людини та нації в творчості Кирило-Мефодіївського товариства. Філософські погляди Т.Шевченка

Визначну роль у суспільно-політичному житті України зіграло Кирило-Мефодіївське товариство — таємна антикріпосницька організація, що була створена в Києві в січні 1846 р. Його засновниками були М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш. У квітні до нього вступив Т. Шевченко. Члени товариства різнилися своїми поглядами, але одностайні були щодо необхідності ліквідації кріпосництва, національного визволення українського народу. В програмних документах «Статут і правила товариства», а також у «Книзі буття українського народу» розвивались ідеї що» до самобутності українців, необхідності встановлення справедливого суспільного ладу, де всі люди будуть рівними, а земля буде власністю народу. Ліберальне крило товариства, на противагу радикалам, не вважало за можливе революційні дії проти царизму, просвітники наполягали на необхідності йти в народ, до селян, пропагувати ідеї народного правління. Царський уряд жорстоко розправився з товариством у 1847 р.

Т.Г. Шевченко (1814–1861 рр.) — видатний український поет, художник, мислитель, революційний демократ, творчість якого має величезне значення для становлення і розвитку духовності українського народу. У творах великого Кобзаря простежується еволюція його поглядів. Поетична творчість Шевченка відображала думи і сподівання українського народу, являла собою певною мірою прапор класової і національно-визвольної боротьби. Кріпацтво і самодержавство він вважав основною причиною соціальних і економічних проблем у Російській імперії. Протягом усього свого життя він був непримиренним противником царизму, національного і соціального гноблення, рішуче відстоював почуття національної гідності, боровся за національну свободу. Поет високо цінував волелюбний дух українського народу, уособленням якого вважав Запорізьку Січ. Ідея свободи — центральна в його творчості.

Оригінальними є погляди Шевченка, що стосуються проблем соціального прогресу, пов'язаного з прогресом техніки, промисловості. Філософські погляди поета дуже складні. У центрі його уваги перебуває насамперед людина, її багатий духовний світ, її свобода, щастя і доля. Елементи матеріалізму переплітаються з ідеалізмом, звернення до бога — з критикою релігії. Шевченко відіграв величезну роль у розвитку української літератури і мистецтва, в поширенні революційно-демократичної ідеології в Україні.

«Філософія серця» П. Юркевича та його ставлення до матеріалізму Л.Фейєрбаха і М.Чернишевського

Відомим філософом другої половини XIX ст. був *П.Юркевич (1827–1874 рр.)*, професор Київської духовної академії. У 1860 р. він опублікував статтю «З науки про людський дух», де виступив проти матеріалізму Л. Фейєрбаха та М. Чернишевського. Юркевича не задовольняла не тільки матеріалістична, а й ідеалістична філософія, він критикує діалектику Гегеля. У його філософській системі провідною фігурою є індивідуальна особа, суть якої становить не розум, а серце. Оскільки в основі світу лежить божественна мета, яку здійснюють люди, то вона може бути пізнана не головою, а серцем. Між мозком і духовною діяльністю, вважав Юркевич, існує не причинний зв'язок, а тільки ідеальний, «доцільний», в основі якого лежить духовна суть. Юркевич вважає неможливим, щоб свідомість походила з матерії. Таким чином, він активно виступає проти матеріалізму взагалі, стверджуючи, що останній неспроможний зрозуміти суть свідомості, руху і відтворити правильну картину світу.

Отже, філософські погляди Юркевича можна охарактеризувати як теологічний ідеалізм. Біблію він вважає єдиним шляхом до знання. Істину ми маємо, пише філософ, в біблійному вченні про серце, де зосереджується духовне життя людини.

Філософські погляди І. Франка, Лесі Українки, М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Грушевського та їх вплив на формування національної самосвідомості українського народу

1. *Франко (1856—1913рр.)* — класик української літератури, видатний мислитель, філософ, соціолог. Здобув у Відні ступінь доктора філософії. Брав активну участь у національно-визвольному русі на Галичині, був у складі керівництва української радикальної партії, яка прагнула змінити спосіб виробництва на колективних засадах власності, наданні землі селянству.

Його філософським поглядам притаманний матеріалізм, свідомий діалектичний підхід до природи і суспільства, впевненість у пізнанні навколишнього світу. Згідно з марксизмом він надавав великого значення економічному фактору в суспільному розвитку, ролі народних мас як рушійної сили історії. Він був великим просвітителем-гуманістом українського народу, переклав на українську мову частину творів К. Маркса і Ф. Енгельса, пропагував вчення Ч. Дарвіна та його послідовника — матеріаліста Е. Геккеля. У цілому погляди І. Франка можна розцінити як матеріалістичні. Це був мислитель з енциклопедичною освіченістю, глибокий історик свого народу.

Велике значення для розвитку філософської думки має оригінальне світорозуміння видатної української поетеси *Лесі Українки (1871—1913рр.)*. У творах Лесі Українки відчутний вплив еволюційної теорії для розуміння історії і природи, роль вчення Дарвіна. Поетеса розвивала діалектичний погляд на суспільство, природні процеси. Велике світоглядне значення має поезія Лесі Українки, її роздуми над долею українського народу. Поетеса мужньо закликала пригноблені маси до боротьби за соціальне і національне визволення. Вона обстоювала гідність людської особистості, вважала необхідним розвивати духовні сили народу, вивчати духовні скарби людства.

М. Драгоманов (1841—1895 рр.) — мислитель і громадський діяч, історик і публіцист. Остаточо світогляд Драгоманова сформувався після еміграції за кордон з причин «неблагонадійності». На його погляди мали вплив твори російських революційних демократів, соціалістів-утопістів. Свої погляди Драгоманов називав позитивізмом, у розумінні природи стояв на матеріалістичних позиціях. Критично розцінював християнство. Драгоманов вірив у безмежні можливості людини пізнавати світ, відкривати його закономірності. На його розуміння суспільства вплинув певним чином марксизм, хоч учений і звертав увагу на неприпустимість перебільшення економічного фактора.

Соціологічні погляди Драгоманова базувались на визнанні головною одиницею суспільства людської особи. Тому критерієм прогресу суспільства він вважав покращення життя людини. Разом з тим вчений творить оригінальну соціалістичну концепцію, згідно з якою наголошує на понятті «громада». Основною формою організації суспільства проголошується вільна спілка громадян, об'єднаних спільною мовою. Народи з окремою мовою ста-

новлять нації. Звертає на себе увагу близькість поглядів Драгоманова до поглядів Прудона щодо мирної еволюції суспільства.

Громадянський ідеал Драгоманова мав гуманістичний характер, відповідав ідеалам і прагненню українського народу до самостійної державності.

С. Подолинський (1850—1891pp.). Багатогранна діяльність С. А. Подолинського знайшла відображення у працях Л. Я. Корнійчук, І. М. Мешко, А. І. Пашука та інших дослідників його життя і творчості. Проте в цих працях в основному розглядаються економічні й соціально-політичні погляди українського мислителя. Що стосується його філософських поглядів, то вони, як правило, трактуються у межах методології діалектичного і історичного матеріалізму, марксистського філософського світогляду, утопічного соціалізму. Такі дослідження цілком виправдані, але не вичерпують усіх особливостей і наслідків ідейної спадщини цього мислителя.

С. А. Подолинський розробив самостійну і оригінальну теорію про роль праці в збереженні, перетворенні і нагромадженні сонячної енергії на поверхні Землі. Він вважав, що людина, пізнаючи і розкриваючи таємниці природи, може й повинна використати свої знання для свідомого перетворення природи відповідно до своїх потреб. Розуміючи енергію будь-якої системи тіл як «суму здатностей тіл цієї системи до будь-яких дій», С. А. Подолинський доводить, що повна енергія системи тіл «є величиною незмінною для всіх станів, до яких система може бути послідовно приведена, що вона є величиною скінченною». Сутність розвитку думок С. А. Подолинського про так звану досконалу машину, тобто таку термічну машину, в якій тепло переходить у роботу, а робота — знов у тепло, передбачає ідеї сучасної філософської думки геліотараксії О. Л. Чижевського, синергізму І. Пригожина, коеволюції М. М. Мойсеева.

Ф. Енгельс, з одного боку, називав ідею С. А. Подолинського про енергію систем «дуже цінним відкриттям», а з іншого — критично ставився до його бажання «знайти новий природничонауковий доказ на користь правильності соціалізму», до його прагнення «перемішати фізичне з економічним». Ідеї зв'язку і «фізичного, природного» з «економічним, соціальним» були пізніше розвинуті в теорії циклів М. Д. Кондратьєва і теорії етногенезу Л. М. Гумільова.

М. Грушевський (1866—1933pp.) — український історик і громадський діяч. Основні його твори — «Історія України-Руси», «Нарис історії київської землі» та ін. Це був учений, що мислив широкими історично-філософськими категоріями. В центрі його уваги стояло питання національного визволення українського народу, яке він пов'язував із загальнодемократичними перетвореннями. Вчений підняв багато цікавого фактичного матеріалу, змальовуючи самотню історію українського народу. Історичні праці Грушевського мають неабияке значення для розбудови української держави і відродження самосвідомості народу в сучасний період.

Філософський словник: «книжна культура», «народна культура», Українське передвідродження, Українське Відродження, Українське Просвітництво, «філософія серця», український романтизм, українська академічна філософія XIX ст., Кирило-Мефодіївське товариство, Києво-Могилянська академія, російськомовна школа київського гуманізму, Львівсько-варшавська школа, школа «червоного позитивізму».

7. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Загальна оцінка і відмінні риси сучасної філософії, етапи її становлення

Філософія виникла, як відомо, в трьох культурах одночасно — Індійській, китайській і античній, пройшовши тривалий і складний шлях розвитку. Певним результатом її розвитку можна вважати класичну німецьку філософію, в якій майже всі філософські проблеми минулого досягли досконалості — найвищого рівня розвитку. Після її занепаду в Західній філософії з'явилося багато шкіл і напрямів, які ставили і вирішували ті чи інші проблеми. В еволюції Західної філософії (після класичної німецької) виділяють такі періоди її становлення:

I період: з 40-х по 60-ті роки XIX ст. У цей період відбувається розпад класичних форм ідеалізму. Значного поширення набувають ірраціоналізм, неокантіанство, позитивізм, діалектичний та історичний матеріалізм.

II період: з 70-х років XIX ст. по 1914р. До вказаних напрямів приєднуються інтуїтивізм, другий позитивізм — емпіріокритицизм, конвенціоналізм, іманентна школа, філософія життя.

III період: з 1917р. У 20-ті роки виникають неопозитивізм, неореалізм, герменевтика, а згодом — структуралізм, філософська антропологія. Не слід думати, що нові напрями виникли з нічого, на порожньому місці. Нові школи й напрями розвивали певні сторони попередніх напрямів.

Розглянемо деякі з них.

Діалектичний та історичний матеріалізм

Марксистська філософія, безумовно, є важливим етапом у розвитку світової філософії. *Карл Маркс (1818—1883рр.)* і *Фрідріх Енгельс (1820—1895 рр.)* дають уявлення про основні напрями творчої та суспільно-політичної діяльності засновників якісно нової філософії нового способу мислення. Вони неодноразово зазначали, що їх світогляд формувався під величезним впливом Рєгеля, згодом Фейєрбаха. Цей фактор особливо важливий для розуміння процесу становлення проблематики ідей, що розробляли Маркс і Енгельс. Найкраще уявлення про зміст марксистської філософії дає ознайомлення безпосередньо з першоджерелами.

У 1932р., майже через півстоліття після смерті Маркса, були вперше надруковані «Економічно-філософські рукописи 1844 р.». Ця праця має величезне значення для розуміння гуманістичних ідей і взагалі ідей Маркса,

що продукують принципово нові підходи до розуміння людини та суспільства. Базуючись на ідеях Фіхте і Гегеля щодо активної діяльності суб'єкта, Маркс уперше висуває ідею діяльності як матеріально-перетворювальної суспільної практики. Саме таким чином розгортається погляд на людину як продукт саморозвитку природи і суспільства, в основі якого лежить людська праця. Рукописи пройняті аналізом глибинних причин дегуманізації буржуазного суспільства. Ідея *відчуження* людини в суспільстві, де панує приватна власність, — головна в цій праці Маркса. Він доводить, що в основі будь-якого відчуження лежить відчуження в матеріальній, економічній сфері. Це вже протилежна гегелівській точка зору, оскільки вона має матеріалістичний характер. Маркс звинувачує приватну власність у тому, що вона, зрештою, породжує всі форми відчуження, і займає позицію заперечення приватної власності, але не такого заперечення, коли замість багатьох власників виникає один власник — держава, яка експлуатує і поневолює людину. Маркс стверджує ідею про необхідність перетворення приватної власності на реальну власність кожного індивіда, реального «присвоєння людиною відчуженого від неї багатства» (йдеться про все багатство — матеріальне і духовне), тому людина вільного суспільства, де зліквідовано відчуженість, — це людина багата, багата на різноманітні потреби, інтелектуально, морально і фізично розвинена. Тобто це універсальна людина, яка живе в гармонії з суспільством і природою. Маркс гостро критикує так званий «казармений комунізм», який уніфікує людину, спрощує її потреби, веде до зрівнялівки, не дає умов для всебічного розвитку особистості.

Нова концепція суспільно-історичної практики, запропонована Марксом, розкрита в його «Тезах про Фейєрбаха». Суть матеріалістичного розуміння історії викладено в першому розділі «Німецької ідеології» Маркса і Енгельса. Завдяки цьому був сформульований принцип, що дає змогу матеріалістичного вирішення питань розвитку суспільства. Принцип матеріалістичного розуміння історії спирається на визнання самого факту існування простих, ясних, очевидних кожній людині передумов її життя. Ними є матеріальні передумови, які створені попередніми поколіннями людей. Таким чином, складається цілісна концепція суспільства, основою якого є безпосередній процес виробництва суспільного життя, пов'язаних з ним форм людського спілкування, породжених базисом політичної надбудови та різних форм суспільної свідомості.

Концепція практики як основи і головного змісту людського життя дає підставу Марксу для гострої критики всього попереднього матеріалізму як метафізичного, споглядального, тобто такого, що розглядає людину поза соціальними умовами її життя. Принцип революційно-перетворювальної практики потребував адекватного методу пізнання — діалектики. Підкреслюючи величезне значення гегелівської діалектики, її революційну сутність, Маркс зазначає, що цю діалектику треба «поставити на ноги», тобто наповнити матеріалістичним змістом. Основні положення

діалектичного методу розкриті Енгельсом в його працях «Діалектика природи» та «Анти-Дюрінг».

Марксизм як певна філософія і суспільно-політична доктрина Швидко набув послідовників і популяризаторів у Європі, Америці. В Німеччині – це Й. Діцген (1828–1888рр.) та Ф. Меринг (1845–1919 рр.), у Франції – П. Лафарг (1842–1911 рр.), в Італії – А. Лабріола (1843–1904 рр.), у Росії – Г. В. Плеханов (1856–1918 рр.), в Україні – М. І. Зібер (1844–1888 рр.).

Г. В. Плеханов — автор багатьох творів з історії філософії, історії релігії та атеїзму, економічної думки, робітничого руху, з теорії мистецтва і літератури, в яких розробляв і обґрунтовував ідеї марксизму. Людина рідкісної ерудиції, Плеханов цікаво і доступно роз'яснював найскладніші філософські питання, наводив яскраві приклади з різних галузей життя. Говорячи про відмінність між діалектикою Маркса і Гегеля, Плеханов наголошував, що «Карл Маркс заявив про себе з повним правом, що його метод являє собою цілковиту протилежність методу Гегеля», що гегелівська діалектика мала непослідовний характер, оскільки визнавала розвиток лише в минулому. Він глибоко роз'яснював положення про вічність матерії, основні форми її існування, про рух, простір і час, пізнаваність світу. Особливо велику увагу приділяв викладенню матеріалістичного розуміння історії, матеріалістичному тлумаченню процесу виникнення суспільних ідей та їх значенню. На багатому історичному матеріалі досліджував роль видатних осіб в історичному процесі, критикував культ видатної особи.

М. І. Зібер, викладач Київського університету, був особисто знайомий з Марксом і Енгельсом. Високо цінував економічне вчення Маркса і доклав багато зусиль для його популяризації, палко захищав діалектичний метод. У 1879 р. опублікував у журналі «Слово» статтю «Діалектика та її застосування до науки», де виклав філософську частину праці Енгельса «Анти-Дюрінг». Під впливом марксизму вчений обстоював положення про вирішальну роль матеріального виробництва в суспільстві, про закономірний характер його розвитку.

Велику роль у розвитку марксизму відіграв *В. І. Ленін (1870 – 1924рр.)*, видатний російський політичний діяч, революціонер, філософ. Основні філософські твори — «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити», «Про значення воєнничого матеріалізму», «Держава і революція», «Три джерела і три складові частини марксизму» та ін. Розглядав питання про матерію; рух, простір і час, обґрунтував відмінність між філософським і природничим розумінням матерії. Значну увагу приділив проблемі істини, її об'єктивності, абсолютності й відносності, конкретності. Велике значення надавав правильному розумінню діалектичного методу, закону єдності й боротьби протилежностей. У праці «До питання про діалектику» розглянув сутність діалектики як всебічної теорії розвитку, протилежність діалектики і метафізики. Діалектика, наголошував Ленін, це і є теорія пізнання, оскільки пізнання — суперечливий, складний процес, тому свідоме використання діалектики надзвичайно важливе в пізнанні істини.

Значний інтерес становлять праці Леніна, присвячені державі, революції, класовій боротьбі, в яких з позицій того часу аналізуються і тлумачаться складні суспільні проблеми. Не можна не зазначити, що більшість його праць написані в гострій полемічній манері, в дусі нетерпимості до будь-яких відхилень від марксистських положень. Виступаючи проти ревізії марксизму, Ленін вважав за можливе відхилитись від ортодоксальних положень класичного марксизму, мотивуючи це зміною історичних обставин. Так виникла теза про можливість перемоги соціалістичної революції в одній окремо взятій країні — Росії — фактично селянській за своїм соціальним складом, політика непу тощо.

З виникненням СРСР і перетворенням марксизму на панівну ідеологію поглибився і процес перетворення теорії марксизму на догматичну схему. Після смерті Леніна цей процес завершився канонізацією всіх складових частин марксизму, в тому числі його філософської частини — діалектичного та історичного матеріалізму. Цьому сприяв вихід у світ так званого «Краткого курса истории ВКП(б)», який особисто редагував Й. Сталін. Розділ про діалектичний і історичний матеріалізм був оголошений «неперевершеним зразком творчого марксизму» і покладений в основу викладання суспільних наук. Утвердилася надзвичайно спрощена схема марксистської філософії, відхилення від якої було дуже небезпечним і суворо контролювалось ідеологічним відділом партії. Філософія перетворилась на ідеологічну прислужницю партійної політики, апологетичне знаряддя рішень КПРС. Ситуація щодо цього змінилася в часи так званої «хрущовської відлиги», але загальна схема, основні філософські положення залишалися непорушними. Безумовно, творчий процес неможливо зупинити зовсім, тому і в галузі марксистської філософії працювало багато справді талановитих, плідних вчених, таких як, наприклад, П. В. Копнін, Е. В. Ільєнков, В. Ф. Асмус, В. О. Лекторський, О. Ф. Лосєв, С. С. Аверінцев та ін.

Радикальні зміни економічного і політичного характеру в країнах колишнього СРСР не могли не призвести до переоцінки марксистської філософії. Критично розцінюючи її догматизм, самозвеличення як «єдино наукової» філософії, небезпечну претензію на монополію істини, не можна, однак, не погодитися, що в марксистській філософії є позитивні, раціональні моменти, які не слід ігнорувати. Попри труднощі, що випали на долю багатьох філософів, деякі з них зробили значний внесок у філософські питання природознавства, логіки, історії філософії і культури, антропології та екології, який знайшов гідне визнання світової філософської думки.

Позитивізм і неопозитивізм

Історія позитивізму має три періоди розвитку.

Перший, початковий позитивізм, представниками якого були О. Конт, Г. Спенсер, О. Михайловський. Програма початкового позитивізму зводилася до таких засад:

пізнання необхідно звільнити від усякої філософської інтерпретації;
вся традиційна філософія повинна бути скасована і змінена спеціальними науками (кожна наука сама собі філософія);

у філософії необхідно прокласти третій шлях, який подолав би суперечність між матеріалізмом та ідеалізмом. Ці та інші положення були викладені О. Контом в роботі «Курс позитивної філософії»; Г. Спенсером в 10-томнику «Синтетична філософія».

Другий позитивізм, або емпіріокритицизм, виріс з першого. Його відомими представниками були австрійський фізик Е. Мах, німецький філософ Р. Авенаріус, французький математик Ж. А. Пуанкаре.

Вони звернули увагу на факт релятивності (тобто відносності) наукового знання і зробили висновок про те, що наука не дає істинної картини реальності, а надає лише символи, знаки практики. Заперечується об'єктивна реальність наших знань. Філософія зводиться до теорії пізнання, відірваної від світу.

Третя форма позитивізму — неопозитивізм, який має два різновиди: логічний позитивізм і семантичний. Предметом філософії, на думку логічних позитивістів, повинна бути логіка науки, логіка мови, логічний аналіз речень, логічний синтаксис мови. *Другий різновид* неопозитивізму сприяв розвитку *семантики*. Цей напрям відводить мові головну роль в усіх сферах діяльності. Усі соціальні колізії обумовлені недосконалістю мови й людського спілкування. Представники: Б. Рассел, К. Поппер, Л. Вітгенштейн та ін.

Сучасний позитивізм — це постпозитивізм І. Лакатоша, Т. Кука, П. Фейєрабенда. Він висуває так звану методологію дослідницьких програм, ідеї гуманізації науки, теоретичного плюралізму і історичного контексту науки.

Філософія життя

Філософія життя, представниками якої є Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон, О. Шпенглер та ін., — це філософський напрям, який розглядає все суще як форму прояву життя, як деяку реальність, що не є тотожною ні духу, ні матерії, яку можна осягнути тільки інтуїтивно. Для філософії життя головним є *поняття життя*. Залежно від того, як розуміти життя, розрізняють варіанти філософії життя:

а) життя береться в його біологічно-натуралістичному значенні; як буття живого організму на відміну від штучного. Цьому напрямку властива чітко визначена опозиція «розуму», який розглядається як хвороба;

б) *другий варіант* філософії життя пов'язаний з космологічно-метафізичним тлумаченням життя. Життя тут треба розуміти як деяку космічну життєдайну силу, яка безперервно відтворює себе. Біологічна форма є однією із життєвих форм. Пізнати її можна тільки інтуїтивно, а не розумом.

Філософська антропологія

Філософська антропологія — напрям у філософії, який претендує на теоретичне обґрунтування сучасного знання про людину. Проблема людини

була поставлена ще в стародавній та античній філософії, але розв'язання її далеке від завершення. Відправним ідейним пунктом для філософської антропології є філософія життя. Існують *дві гілки* в сучасній антропології: біологічна (Гелен, Лоренц), функціональна (Зіммель, Кассіпер).

Біологічний напрям розглядає людину тільки як специфічну тварину. Людина — це біологічно недосконала тварина, не пристосована до існування в сьогоденні, і тому виникає соціальне напруження.

Функціональний підхід вважає, що визначити людину через її вроджену здібність — інстинкт, психіку тощо неможливо. Це можна зробити через *працю* як істинно людську діяльність. Ці підходи не можна розглядати ізольовано, окремо один від одного. Адже немає діяльності, незалежної від певної біологічної організації, а остання завжди відчуває на собі вплив певної форми діяльності.

Герменевтика

Герменевтикою (фундатор — В. Дільтей) називають мистецтво і теорію тлумачення текстів. Тому головна операція в герменевтиці — розуміння. Процес розуміння являє собою комплексну і методологічну проблему, яка досліджується герменевтикою з різних боків:

- семантичного;
- логічного;
- психологічного;
- гносеологічного;
- соціологічного;
- математичної теорії прийняття рішень тощо.

На цьому герменевтична інтерпретація не зупиняється, враховується ще намір автора, що передбачає звернення до інтуїтивно-емпіричних і суб'єктивно-психологічних факторів. Герменевтика, можна сказати, вперше виявила співвідношення частини і цілого) в процесі розуміння. Напрямок, мету і методи герменевтичного аналізу слід оцінювати позитивно, бо суб'єктивно-психологічних факторів дуже часто недостатньо для адекватного розуміння змісту того чи іншого тексту, адже один суб'єкт інтерпретації хвилює своєю обмеженістю, тому залучення різних методів для аналізу текстів уможливорює більш повне розуміння їх змісту.

Мова оголошується «творчою і виробничою силою», оскільки текст є «об'єктивною самостійністю» стосовно будь-якого суб'єкта, включаючи автора та інтерпретатора. Він (текст) піднімається до рангу герменевтичної автономії.

Структуралізм

Структуралізм як напрям виник у зв'язку з переходом гуманітарних наук від описово-емпіричного до абстрактно-теоретичного методу

дослідження: моделювання, формалізації і математизації досягнутих результатів. Суть методу пізнання структуралістів зводиться до такого:

виділення певної множини об'єктів (масиву), «корпусу» текстів, у яких можна передбачити наявність єдиної структури, інваріанта;

розкладання текстів на елементарні частинки, в яких типові відношення зв'язують однорідні пари елементів;

систематизація відносин і побудова абстрактної структури шляхом моделювання;

виділення із структури всіх теоретично можливих наслідків і перевірка їх на практиці.

Екзистенціалізм

Екзистенціалізм виник на початку ХХ ст. в Німеччині, Франції, Італії, набувши великого впливу в усьому світі, особливо серед інтелігенції. Біля джерел цієї філософії був С. К'єркегор (1813–1855 рр.), а серед російських філософів — М. О. Бердяєв (1884–1948 рр.). Основною категорією екзистенціалізму є *категорія існування, або екзистенція*, що ототожнюється з суб'єктивними переживаннями людини, оголошується первинною щодо буття, а буття суспільства вторинним. Дійсність — це внутрішній світ. Екзистенція не може бути пізнана, зрозуміла, пояснена. Вона ірраціональна в людському Я, людина є конкретною і неповторною особистістю. Екзистенціалізм протиставляє людині суспільство як щось чуже, вороже, абсурдне, що руйнує внутрішній світ індивіда, його свободу.

Жити як усі — значить втрачати свою індивідуальність, свободу. Звідси пафос нонконформізму, заклик до бунту в деяких екзистенціалістів (Сартр, Камю). Крайній індивідуалізм неминуче призводить до розчарування, до асоціальності. Екзистенціалісти не визнають ніяких загальних принципів моралі, вони вважають, що кожна людина сама вирішує, що треба вважати моральним чи аморальним.

Неотомізм

Головними представниками цього напрямку є Марітен, Жільсон, Бохенський. Неотомізм відроджує і модернізує теїстичне вчення Ф. Аквінського, поєднуючи його з філософськими системами Канта, Шеллінга, Гегеля, Гуссерля, Хайдеггера, Ясперса.

Неотомістський реалізм відстоює незалежне від людської свідомості існування природи і суспільства, водночас проголошуючи останні продуктом творчої діяльності Бога та об'єктом його управління.

Неотомістична концепція буття дуалістична: абсолютне, надприродне буття і буття, створене Богом. Абсолютне буття — Бог. Він створив усе із нічого. Розум людини, на думку неотомістів, неспроможний пізнати сутність явищ, але вони не заперечують його існування. Віра і розум перебувають у гармонійних відносинах, вони не суперечать одне одному, вони доповнюють

одне одного. Вони не антиподи, це два джерела одного потоку, два шляхи, що ведуть до однієї цілі (Бога). Розум людини обмежений, йому не все підвладне, є істини, яких не осягнеш розумом. Знання, здобуті і за допомогою розуму, повинні бути постійно під контролем віри. Віра розширює можливості розуму, виступаючи при цьому єдиним критерієм істинності. Раціональне знання — це форма віри і в цьому плані філософія мусить бути прислужницею релігії.

Фрейдизм і неофрейдизм

Картина розвитку сучасної філософії буде неповною, якщо ми не назвемо і такий напрям, як *фрейдизм та неофрейдизм*, що розглядають людину з точки зору психоаналізу, розробленого в основному на біологізаторській основі. Основоположниками цього напрямку є З. Фрейд та Е. Фромм (неофрейдизм).

Фрейд визнав існування специфічної психічної енергії, передусім енергію сексуальних потягів (лібідо), яка виливається в неврози, сні, комплекси, соціальні конфлікти, коли відсутня реалізація цих потягів. Е. Фромм аналізує факт соціальної напруженості через інші, більш широкі причини, ніж сексуальні.

Структура психіки особи, за Фрейдом, складається з трьох елементів. «Воно» (*Id*) — архаїчна безособова частина психіки, «Над-Я» — (*Super Ego*) — установка суспільства і «Я» (*Ego*). Свідоме «Я» виступає як поле боротьби між «Воно» і «Над-Я», яке витісняє егоїстичні імпульси зі сфери свідомого, обмежує їх вільний прояв, заганяє їх у сферу підсвідомого. Існують кілька похідних від фрейдизму вчень, об'єднаних назвою *неофрейдизму*, зокрема це біологізаторські теорії, пов'язані з урахуванням зовнішніх факторів, та культурно-соціологічні. Наприклад, у Е. Фромма замість «лібідо» критерієм поведінки людини виступає всезагальна любов, соціально-культурні фактори замість сексуальних, як у З. Фрейда.

Філософський словник: неопозитивізм, філософія життя, філософська антропологія, герменевтика, структуралізм, екзистенціалізм, неотомізм, ірраціоналізм, фрейдизм, неофрейдизм, діалектичний матеріалізм, матеріалістична діалектика, історичний матеріалізм, відчуження, практика, свобода, абсурдність буття.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.2. СИСТЕМА ФІЛОСОФІЇ

1. ПРОБЛЕМА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Проблема систематизації основних галузей філософії

Як зазначалося у темі 1, філософія — це наука, предметом якої є загальне в системі «людина—світ». До цієї системи входять такі відношення: онтологічні, гносеологічні, аксіологічні, предметно-перетворювальні та ін. Тому все розмаїття проблем філософського світогляду можна звести до п'яти великих груп:

- 1) онтологічні;
- 2) антропологічні;
- 3) аксіологічні;
- 4) гносеологічні;
- 5) праксеологічні.

Більш детально галузі філософського знання та їх функції подано на схемі

№ п/п	Галузь філософії	Предмет осмислення	Функція	Аспект рефлексії світогляду
1	Онтологія	Світ	Онтологічна	Чи можлива людина з її свідомістю у цьому світі? Яким має бути світ?
2	Гносеологія	Пізнання	Гносеологічна	Чи можливе адекватне пізнання?
3	Аксіологія	Ціннісно-орієнтаційна діяльність	Аксіологічна	Чи можлива реалізація життєвого сенсу, ключових цінностей?
4	Праксеологія	Перетворювання	Праксеологічна	Чи можливе ефективне перетворення?
5	Соціальна філософія (філософія історії)	Сукупна людина (суспільство)	Соціально-історична	Яке співвідношення суб'єктивного та об'єктивного, скінченного та нескінченного в суспільстві?
6	Філософська антропологія	Людина як цілісність	Антропологічна	Яке співвідношення суб'єктивного та об'єктивного, скінченного та нескінченного в людині?
7	Методологія	Загальні підходи до розуміння світу (сукупність методів)	Методологічна	Які типи філософствування адекватно відповідають предмету філософії?
8	Історія філософії	Типи філософії і філософської діяльності	Метафілософська	Чи є загальні закони, принципи формування і розвитку різних історичних типів філософського знання?
9	Філософія релігії	Релігійне ставлення до світу	Релігійно-філософська	Чи можливе існування в світі божественного?
10	Філософська логіка	Форми і закони мислення	Логічна	Чи є універсальні способи мислення?
11	Етика	Спілкування	Етична	Що таке добро і зло?
12	Естетика	Естетичне опанування світу	Естетична	Як можлива діяльність за законами краси?

Онтологія описує категоріальний «кістяк» світу і будь-якого явища в ньому. *Гносеологія* осмислює чуттєві, логічні, інтуїтивні та емоційні шляхи адекватного істині пізнання. *Аксіологія* обґрунтовує набуту систему цінностей і життєвих сенсів. *Соціальна філософія* аналізує картину суспільства (сукупної людини), а *філософська антропологія* — людину як цілісну особистість. *Філософія релігії* осмислює певну релігійну (або атеїстичну) картину світу і відповідні їй принципи поведінки людини. *Історія філософії* потребує самоосмислення власного шляху, мети, перспектив розвитку філософського знання.

Проблема структурування філософії

Сучасна філософія — це не тільки різновид світогляду, а й система знання, яка претендує на науковість. Як наука вона має свій специфічний предмет, методи пізнання, систему категорій і закони, а також задовольняє певну практичну потребу. Філософія є знання загального, що зближує її з наукою, оскільки наука, як і філософія, відображає світ у загальних поняттях. Зближує філософію з наукою також те, що філософія прагне теоретично обґрунтувати свої положення, довести їх, виразити в теоретичній формі.

Принципи і основи побудови філософської теорії

Існують два основні способи систематизації філософського знання; класичний і некласичний. Класичні системи філософії (наприклад, античні філософські системи або системи німецької класичної філософії) є *цілісні, замкнені, завершені*, а некласичні системи не претендують на цілісність, завершеність, замкненість.

Світоглядний характер філософського знання становить головну його специфіку, визначає фундаментальне *гуманістичний зміст*. Міра «гуманістичної насиченості» тієї чи іншої філософської позиції залежить головним чином від способу філософствування: *діалектичного або догматичного*. Перший підхід постає у прагненні до мудрості, націленості на постійний пошук, на різноманітні варіанти відповіді, на «вічні проблеми». Другий підхід тлумачить філософію як науку про суще, тому вбачає головне її завдання в досягненні істини. Першому «софістичному» підходу відповідають слова Сократа: «Я знаю, що я нічого не знаю», а другому епістемному підходу — слова Аристотеля: «Платон мені друг, але істина — дорожча».

Для побудови системи філософії користуються принципами монізму, дуалізму і плюралізму.

Принцип *монізму* (єдиного начала) в побудові філософських систем може спиратися на ідею первинності матерії і вторинності свідомості. В цьому випадку ми маємо справу з *матеріалістичним монізмом*. Принцип монізму в побудові філософських систем може спиратися на первинність

ідеального і розглядати матеріальний світ як вторинний, похідний. Це — *ідеалістичний монізм* (наприклад, філософська система Г. Гегеля). Філософські системи, які заперечують єдине начало у світі і будують концепцію світу на базі двох або багатьох начал, в історії філософської думки дістали відповідно назву *дуалізму* (Р.Декарт) і *плюралізму* (Г.Лейбніц).

Проблема систематизації законів і категорій філософії

Філософія як наука постійно потребує розв'язання проблеми систематизації своїх категорій і законів. В епоху античності перший системний перелік категорій склав Аристотель. Він виділив десять категорій: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, стан, дія, страждання. Проте це був лише перелік (каталог) категорій, механічна сукупність, у якій категорії не підпорядковувались ніякому висхідному переконанню або закону. Вони не були пов'язані ні одна з одною, ні із загальнофілософськими настановами. Ключові для Аристотеля категорії — «матерія», «форма», «причина», «ціль» не ввійшли до цього списку. Таке ставлення до категорій було зумовлене історично першою логікою, яку він саме і створив. Це була формальна логіка. Вона сприймає схожість і відмінність предметів за їхньою зовнішньою, формально-кількісною ознакою і байдужа до якісно-зовнішніх їхніх особливостей.

У філософії Нового часу ґрунтовну систему категорій розробив І. Кант. Їхній склад такий: кількість (єдність, множина, цілісність), якість (реальність, заперечення, обмеження), відношення (субстанція, причина, взаємодія), модальність (можливість, дійсність, необхідність). Вона повніша від аристотелівської і структурно організована за тріадичним законом: кожна третя категорія є результатом взаємодії (синтезу) перших двох. Але вона має серйозні недоліки: по-перше, вона є статичною, по-друге, виключає джерело виникнення і розвитку знання, зокрема джерело розвитку самих категорій, і по-третє, категорії Канта — це апіорні поняття людського розсудку, тобто дослідні здатності свідомості, які існують до початку будь-якого пізнання. Категорії кантівської філософії лише підібрані і формально упорядковані, але не виведені з якоїсь спільної основи. Таке розуміння категорій диктувалося новим розумінням мислення, новою логікою, яку Кант назвав *трансцендентальною*.

Іншу, динамічну систему категорій навів Гегель. Він уперше ввів у розуміння категорій ідею становлення. Категорії в такому розумінні вже не каталог, не таблиця, яка спочиває, а живе ціле, яке розвивається. Вони зв'язані єдністю походження і розвитку: кожна з категорій впливає з усього попереднього руху як його необхідний результат. Гегель виявив логічну основу, рушійну причину в розвитку категорій. Цей розвиток здійснюється силою внутрішніх суперечностей, які приховані у природі самого поняття, так що мислення в цілому постає як постійне виникнення вирішення суперечностей. Розуміння категорій у Гегеля є містифікованим: категорії

являють собою не засіб і знаряддя людського пізнання, а насамперед сходина абсолютного духу. Таке тлумачення категорій диктувалося новим способом розуміння, а також створеною Гегелем діалектико-ідеалістичною логікою, логікою мислення, яка розвивається із самого себе.

Діалектико-матеріалістична філософія розуміє мислення як одну з людських здібностей. Відповідно у ній змінюється зміст і призначення філософських категорій; вони визначаються як загальні нормативи пізнавально-світоглядного ставлення людини до дійсності, в тому числі свого власного буття. За своїм джерелом категорії — це відображення суспільне розвиненого людиною реального предметного світу. Оскільки категорії є відображенням об'єктивного в суб'єктивному, то вони мають відношення і до об'єкта, і до суб'єкта, тобто є об'єктивними за змістом і суб'єктивними за формою. Їхня суб'єктивність означає, що вони є ідеальними формоутвореннями свідомості, притаманні тільки людині і мають смисл й практичну виправданість тільки у колі людського існування. Проте суб'єктивність категорій не означає їхню довільність, випадковість. Як форми свідомості категорії універсальні і необхідні, отже, обов'язкові й примусові для мислення кожного окремого індивіда. Загальність і необхідність їх коріняться у соціокультурній генезі, а об'єктивність їх ґрунтується на колективному людському досвіді.

Але завершеної і загально визнаної системи категорій не існує, хоча висхідні точки побудови такої системи є. Це насамперед *принцип відображення*, який утверджує досвідне походження філософських понять; *принцип єдності діалектики, логіки і теорії пізнання*, згідно з яким категорії діалектики є водночас і універсальними формами буття, і універсальними формами пізнання; *принцип відповідності історичного і логічного*, який вимагає розглядати логічну послідовність категорій відповідно до їх історичного виникнення і розвитку. Немає досі загальноприйнятої класифікації категорій, хоча основа для такої класифікації є — це фундаментальні принципи діалектики, зокрема принцип *універсального зв'язку і розвитку*. Категорії, що відображають усталений план буття і свідомості, умовно можна назвати *зв'язками структури*, і, навпаки, категорії, що відображають мінливий план буття і свідомості, — *зв'язками детермінації*.

Що стосується законів, то вони відображають сутність розвитку і послідовно відповідають на такі суттєві питання:

Який механізм розвитку?

Яка причина розвитку?

В якому напрямі відбувається розвиток?

Загально визнаними є такі закони:

закон єдності й боротьби протилежностей;

закон взаємного переходу кількісних і якісних змін;

закон заперечення заперечення.

2. ОНТОЛОГІЯ

Сутність, проблеми й основні форми буття

Система філософського знання поряд з предметом, принципами, методами включає в себе закони і категорійний апарат. Усі елементи системи тісно взаємозв'язані і становлять цілісну єдність, яка створюється навколо ядра, вихідної, системотворчої категорії. Відомо, що існує багато різних систем філософії, основу яких становлять відмінні одна від одної категорії: буття або дух, свідомість або матерія, людина чи надлюдина тощо.

Буття належить до числа тих системотворчих понять, які покладені в основи філософії багатьма мислителями як минулого, так і сучасного. Відома телевізійна гра «Що? Де? Коли?» повторює сутність питань у тій формі, як вони були поставлені філософами давнини. Наведений вище ланцюжок питань давав змогу розкрити *перший аспект проблеми буття*: а) *Що* існує? — Світ. Всесвіт; б) *Де* — Існує? — Тут і скрізь, всюди; в) *Як* довго він існує (Коли)? — Тепер і завжди. Суть проблеми полягає в існуванні суперечливої єдності неминучого, вічного і минулого, змінного буття окремих речей, станів, людських та інших істот.

Внутрішня логіка проблеми буття веде філософів від питання про існування світу «тут» і «тепер» до питання про його існування «скрізь» і «завжди». Звідси впливав *другий аспект проблеми буття* — питання про єдність світу. Загальна відповідь на це питання сутності буття в даному аспекті має бути така: існування всього, що є, було і буде, є об'єктивною передумовою єдності світу.

Нарешті, *третій аспект проблеми буття* пов'язаний з тим, що світ у цілому і все, що в ньому існує, є *сукупною реальністю*, дійсністю, яка має внутрішню логіку існування, розвитку і реально представлена нашій свідомості діями окремих індивідів і поколінь людей.

Філософський смисл поняття буття тісно зв'язаний з поняттями небуття, існування, простору, часу, матерії, становлення, розвитку, якості, кількості, міри та іншими категоріями. Повсякденна мовна практика також робить свій внесок в осмислення проблеми буття. Слова «буття», «є, існує» в минулому, сучасному і майбутньому існуванні належить до найбільш уживаних слів української, німецької, французької, англійської мов. Слово «є», за Гегелем і Кантом, додає характеристики, які дуже важливі для суб'єкта речення, його зв'язку з іменною частиною предиката, а значить, з його допомогою даються нові знання про речі, процеси, стани, ідеї тощо. Наприклад, ми говоримо: «Філософія є форма світогляду». У цьому реченні філософії як одному з історичних типів світогляду за допомогою дієслова «є» надаються більш широкі риси предиката «світогляд».

Існує два заперечення доцільності введення в філософію категорії буття: а) оскільки категорія буття нічого не говорить про конкретні ознаки речей, то її слід вилучити з розгляду; б) оскільки буття визначається через поняття *існування*, то і в цьому випадку вона також непотрібна, бо повторює поняття Існування. Необґрунтованість таких точок зору очевидна, бо, по-

перше, категорія якраз призначена для того, щоб фіксувати всезагальні зв'язки світу, а не конкретні ознаки речей і, по-друге, філософська категорія буття не тільки включає в себе вказівку на існування, тобто наявність будь-чого, але й фіксує більш складний комплексний зміст цього існування. Отже, в категорії буття об'єднуються такі основні ідеї:

- світ є, існує як безмежна і неминуща цілісність;
- природне і духовне, індивіди і суспільство рівноправно існують, хоч і в різних формах, їх розрізненість фіксується тільки за формою, існування є передумовою єдності світу;
- за об'єктивної логіки існування і розвитку світ у наявності різних форм свого існування утворює сукупну об'єктивну реальність, дійсність, яка представляється свідомості і виражається у дії конкретних індивідів та поколінь людей.

Для розуміння сутності *буття* доцільно виділити такі якісно відмінні і в той же час взаємопов'язані *його форми*:

- буття речей, тіл, процесів, яке, в свою чергу, поділяється на буття речей, процесів, станів природи, *буття природи як цілого і буття речей і процесів, створених людиною*;
- буття людини, яке поділяється на буття людини в світі речей і на специфічно людське буття;
- буття духовного (ідеального), яке поділяється на індивідуалізоване духовне і об'єктивоване (позайндивідуальне) духовне;
- буття соціального, яке поділяється на індивідуальне буття (буття окремої людини в суспільстві і в процесі історії) і буття суспільства.

Майбутнім бакалаврам економічного профілю особливу увагу слід звернути на сутність соціального буття.

Буття матеріального. Сутність матерії

Усе розмаїття форм буття звичайно зводять до двох його аспектів: *буття матеріального і буття ідеального*. Виходячи з цього, сутність матеріального буття розкривається через поняття *матерії та форм її існування*.

Категорія матерії є фундаментальним філософським поняттям, яке розвивалось, уточнювалось упродовж всієї історії філософії: Матеріалісти античності ототожнювали її з першоосновою буття всіх речей, останнім неподільним елементом — «дном», за межами якого нічого не існує. Зрештою в межах діалектичного матеріалізму сформувався таке *поняття матерії*, яке не ототожнювалось із жодною з фізичних форм і видів, а включало лише дві вимоги — *бути об'єктивною реальністю і відображатись у людській свідомості та відчуттях, існуючи незалежно від них*.

Зберігаючись у будь-яких змінах і перетвореннях речей, властивість *бути об'єктивною реальністю* свідчить про нестворюваність і незнищуваність матерії, про її вічне і нескінченне існування. Матерія

наділена ще рядом інших властивостей: вона скінченна і нескінченна, перервна і неперервна, структурна, перебуває у стані руху, існує в просторі й часі. У неї є і така *фундаментальна властивість*, як *можливість відображення*, з якої в ході тривалої еволюції на базі суспільної практики виникла свідомість.

Сьогодні відомі кілька видів матерії — речовина, антиречовина, поле, фізичний вакуум. Розрізняють також ряд структурних рівнів її організації: мікросвіт, макросвіт і мегасвіт. Ці структурні рівні диференційовані згідно з масштабами людини, її світосприйняттям та світовідчуженням. Існують концепції структурування матерії на засадах складності: системи *неживої природи* (елементарні частки, молекули, мікроскопічні тіла, космічні системи різних рівнів тощо) і *біологічні системи* (вся біосфера від мікроорганізмів до людини), *соціальна організовані системи* (людина, сім'я, різні форми колективності, об'єднання і організації, класи, партії, нації, держава, суспільство, людство в цілому).

Основні форми існування матерії

Невід'ємним атрибутом матерії є *рух*. З точки зору філософії рух — це не просто пересування, переміна місць, а будь-яка зміна предмета взагалі. Кожному структурному рівню матерії, цілісності наявних на даному рівні систем відповідають свої форми руху. Звичайно виділяють дві групи форм руху матерії: 1) ті форми, які проявляються на всіх відомих просторових масштабах і структурних рівнях матерії (механічний рух атомів, молекул, мікроскопічних і космічних тіл; поширення електромагнітних і гравітаційних хвиль; рух елементарних часток); 2) форми, які проявляються лише на певних структурних рівнях в неорганічній природі, живій природі, суспільстві (галактики, мегагалактики, біосфера, ноосфера, техносфера, екологічні системи тощо).

Як правило, нижчі форми руху органічно входять до складу вищих, але кожна більш висока за своєю організацією форма руху матерії не зводиться до простої суми нижчих її форм.

Рух є внутрішньою необхідністю Існування матерії. У цьому аспекті говорять про існування *двох типів* руху матерії. *Перший з них* пов'язаний з процесом збереження якостей предмета, *другий* — зі зміною якісного його стану. Ці два типи руху відображають дві внутрішні тенденції в матеріальних процесах — *тенденцію до сталості і тенденцію до мінливості*. Завдяки наявності цих протилежних тенденцій відбувається рух, саморозвиток об'єктів реальності. Якісні зміни матеріальних об'єктів поділяються також на два різновиди. *Перший з них* — це процеси якісних перетворень, що не виходять за межі даного виду матерії, певного рівня її організації. *Другий* — процеси переходу від одного виду матерії, від одного її структурного рівня до іншого. *Важливою і невід'ємною формою* існування матерії є *простір і час*. Категорія простору виражає властивості об'єктів бути протяжними, займати фіксоване місце серед інших, межувати з іншими об'єктами в

структурній організації матеріального світу. Поняття простору має смисл тоді, коли воно пов'язане з існуючою матерією, яка є диференційована, структуризована. Якби світ не мав своєї складної структури, не розчленовувався на окремі предмети, а ці предмети не членувались би на ще більш дрібні елементи, пов'язані між собою, то тоді поняття простору не мало б сенсу.

Як вже зазначалось, об'єкти матеріального світу постійно перебувають у русі й розвитку. Вони являють собою процеси, які розгортаються на певних етапах. У них можна виявити деякі якісні етапи, певні стадії, які змінюють одна одну. Зміна цих стадій має характеризуватися певною повторюваністю. Такі особливості процесів характеризуються поняттям *тривалості*. Порівняння різних тривалостей є основою для кількісних вимірів, таких як швидкість, ритм, темп та ін. Абстрагування цих характеристик від самих процесів дає нам уявлення про таку форму існування матерії, як *час*. Простір є тривимірним, він має довжину, ширину і висоту, *час* — є одновимірним, бо характеризується тривалістю. У фізиці ці виміри в певних випадках поєднуються, створюючи характеристику чотиривимірного простору — часу. В математиці є поняття помірною простору, в якому багатовимірність має умовний характер і використовується для структурного виразу властивостей об'єктів, що розглядаються.

Поняття багатовимірності використовується і в суспільних науках, коли йдеться про оцінку сутності людини, структуру суспільства, рівень його розвитку тощо.

Проблема єдності світу

Практикою, наукою, в тому числі філософією, доведено, що простір, час, рух і матерія нерозривно поєднані й взаємопов'язані.

Але існує й метафізична точка зору на простір, час і матерію. Ньютон, наприклад, вважав, що коли з світу послідовно вилучати всі матеріальні тіла, то все, що залишиться, й буде простір і час. Тобто він виступав за існування абсолютно «чистого» простору і часу, розглядаючи їх як звичайний склад, де розміщуються матеріальні тіла. Насправді ж, якщо вдалося б вилучити зі світу всі матеріальні тіла, то не залишилось би нічого, а для цього не потрібно ні простору, ні часу. На це звернув увагу А. Ейнштейн, який створив загальну і часткову теорію відносності, де довів органічний зв'язок геометрії простору і часу з характером поля тяжіння (взаємним розташуванням мас, що тяжіють одна до одної), а також внутрішній зв'язок самого простору і часу, зміни їхньої метрики залежно від швидкості руху системи. У цьому полягає *один з аспектів* доказу єдності матеріального світу.

Інший аспект єдності світу перевіряється через призму вирішення основного питання філософії. Мова йде про те, на якому принципі ми будемо філософсько-світоглядну систему — на основі принципу монізму чи дуалізму і плюралізму.

Свідомість як відображення буття

Свідомість — це найвища, притаманна тільки людям і пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, в попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні й самоконтролі поведінки людини. Вона *не тільки відображає, а й творить світ* на основі *практичної діяльності*.

Свідомість вивчають багато наук: філософія, соціологія, психологія, мовознавство, педагогіка, фізіологія вищої нервової діяльності, семіотика, кібернетика, інформатика. Протягом віків відбуваються суперечки щодо її сутності. Богослови розглядають свідомість як іскру божественного розуму. Ідеалісти вважають свідомість первинною щодо матерії, вона, на їхню думку, незалежна від матерії, навпаки, остання є продуктом першої. Матеріалістична філософія і психологія вважають свідомість функцією мозку і відбиттям зовнішнього світу. Незважаючи на розбіжність думок, усі філософи згодні, що свідомість — це реальність, вона відіграє величезну роль у житті людини й суспільства в цілому.

Головними ознаками свідомості є відображення світу, відношення, цілепокладання, управління. Свідомість як відображення відтворює насамперед форми людської діяльності і через них форми природного буття. Специфіка свідомості як відношення полягає в її націленості на буття, на пізнання, освоєння того, що лежить поза свідомістю, на розкриття його сутності. Водночас об'єктом розгляду свідомості може бути вона сама та її носії, тобто свідомість зв'язана з *самосвідомістю*. Вихідним пунктом людського ставлення до світу є перетворення його відповідно до людських потреб, що набирає форми цілепокладання — створення ідеальної моделі бажаного майбутнього, визначення мети і засобів, розробки програми діяльності. Свідомість не зводиться повністю до мислення, поняття, пізнання і знання, вона охоплює як раціональне, так і чуттєве відображення дійсності, як пізнавальне, так і емоційно-оцінчне ставлення людини до світу. Усі ці компоненти слід розглядати як елементи цілісного процесу предметно-матеріального, теоретичного та духовно-практичного способів освоєння світу.

Отже *основними елементами свідомості*, які перебувають у діалектичному взаємозв'язку, є: усвідомлення явищ, знання, самосвідомість, емоції, воля. Розвиток свідомості — це насамперед збагачення її новими знаннями про навколишній світ і про саму людину. Пізнання речей має різний рівень, глибину проникнення в об'єкт і ступінь ясності розуміння. Звідси повсякденне, наукове, філософське, естетичне і релігійне усвідомлення світу, а також чуттєвий і раціональний рівні свідомості.

Генетичною передумовою виникнення свідомості є загальна властивість усіх наявних предметів і явищ як природних, так і соціальних, *властивість відображення*.

Відображення є здатність матеріальних об'єктів, процесів, явищ відтворювати пов'язані з ними об'єкти зовнішнього світу. Будь-яка дія залишає в предметі «слід», відповідний відбиток, простий чи складний. Кожній формі руху матерії відповідає форма відображення. Умовно можна виділити відображення в неживій природі, живій природі, на соціальному рівні, які становлять якісно різні його форми.

На неорганічному рівні основою відображення є збереження матерії. На біологічному рівні сутність відображення полягає в обміні речовин, без якого не можуть існувати й розвиватися живі істоти. На цьому рівні відображення має випереджувальний, вибірковий характер. Одна й та сама тварина по-різному реагує на зовнішні подразники залежно від того, сита вона чи голодна. Людина, на відміну від тварини, не змінює свою анатомофізіологічну організацію відповідно до змін зовнішнього середовища, а змінює це середовище відповідно до своїх потреб. Так, наприклад, з похолоданням на Землі багато тварин змінили свою біологічну структуру. Людина ж, пристосовуючись до більш прохолодного клімату, почала одягати шкури тварин, робити житло тощо. А це можливе лише на основі матеріально-практичної діяльності, наявності мислення, свідомості. Отже, *специфіка соціальної форми відображення у свідомості полягає в активному перетворенні світу на основі праці, творчості.*

У переході на вищі рівні відображення значну роль відіграла поява *інформаційного відображення*. Останнє пов'язане з використанням наслідків зовнішньої дії для орієнтирів у навколишньому середовищі. Інформаційне відображення з'являється завдяки виникненню таких матеріальних структур, які не пасивно відображають зовнішні дії, а активно будують свої відносини з дійсністю, використовуючи ті фактори, що сприяють самозбереженню і розвитку. Значення інформаційного відображення особливо зростає в суспільстві (наприклад, економічної інформації). Яскравим проявом цього є поява нової науки — інформатики.

Необхідно розрізнити поняття «психіка» і «свідомість». Психіка в розвинутій формі виникає з появою нервової системи. Вона притаманна як тваринам, так і людині. Психіка людини складається з двох компонентів; усвідомлене (мислення, відчуття, увага, пам'ять, воля) й неусвідомлене (емоції, навички, автоматичні дії, інстинкти, інтуїція). Вони перебувають у діалектичній взаємодії, причому провідну інтелектуальну роль відіграє свідомість. Слід розрізнити два види неусвідомлених дій. До першого виду належать дії, які ніколи не усвідомлювалися, а до другого — дії, які раніше усвідомлювалися, потім автоматизувалися і стали здійснюватися вже стихійно. Отже, вчинки людини не завжди усвідомлені. Неусвідомлене може проявитися у людині в формі різноманітної ілюзорної сфери сновидінь, владних інстинктів та ін. Проте людина — це насамперед свідома істота. Світом свідомості в неї пронизані не тільки мислення, а й *відчуття*.

У розумінні свідомості можливі дві крайності: повний відрив її від матерії і ототожнення з останньою. Матеріалістична філософія розглядає *свідомість як результат розвитку матерії*. Вона є властивістю

високорозвиненої матерії — людського мозку. Процес мислення супроводжується певними біохімічними, певними фізіологічними та іншими змінами в мозку, але не вони становлять його суть. Ця проблема знаходить конкретизацію в поняттях матеріального та ідеального. *Матеріальне* є філософське поняття про буття, яке вказує на його об'єктивно-реальне, тобто незалежне від свідомості, існування. *Ідеальне* — філософська категорія для позначення нематеріальної, суб'єктивно духовної природи, образного відображення дійсності в людській свідомості. Ідеальне характеризує принципову відмінність між відображенням і відображуванним, образом і об'єктом. Ця відмінність полягає в тому, що суб'єктивні образи, відтворюючи властивості реальних об'єктів, самі цих властивостей не мають, оскільки позбавлені всілякої тілесності, матеріальності. Ідеальне являє собою суб'єктивно-психічну реальність й існує лише в актах свідомості. Воно є вторинне, похідне від матеріального як суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Свідомість відображає безпосередньо не саму дійсність, а дійсність, перетворену людьми, тобто їхнє буття, матеріально-практичну діяльність. Цей процес характеризується як розпредметненням (розкриттям сутності предметів та їх можливостей з допомогою свідомості), так і опредметненням (перетворенням ідей, цілей в реальні предмети, явища). У процесі своєї реалізації потреби людини, перш ніж привести до матеріального результату, повинні усвідомитися, перетворитися на ідеальне і лише згодом, у процесі практичної реалізації, знову перейти з ідеальної форми існування в матеріальну. Незважаючи на те, що свідомість є суб'єктивна реальність, позбавлена всілякої тілесності, можливості сприйняття з допомогою органів відчуттів, її можна вивчати завдяки її органічному зв'язку з матеріальними процесами. *Свідомість виявляється через мову, як її матеріального носія, втілення норм свідомості, вона проявляється через практичні дії та їх наслідки.*

Біологічні передумови виникнення свідомості з можливості перетворилися на дійсність завдяки включенню в антропогенез соціальних факторів, головні з яких — *праця, колективний спосіб життя та членороздільна мова*. Вище було показано вирішальну роль у цьому практичної діяльності. Але не менше значення мала й *поява мови*. Мова така ж давня, як і свідомість. Сутність мови виявляється в її двоєдиній функції: бути засобом спілкування і знаряддям мислення. Мова — це сам процес спілкування, обміну думками, відчуттями, побажаннями, цілепокладаннями і т.п. За допомогою мови думки, емоції окремих людей перетворюються з їх особистого надбання в суспільне, в духовне багатство всього суспільства. Завдяки мові продукти свідомості I форми свідомості є загальнозначущими явищами, їх можна засвоювати від попередніх поколінь і передавати наступним. Таким чином, свідомість об'єктивується у формах матеріальної і духовної культури людства. Будучи суспільною за своїм походженням і сутністю, свідомість реалізується через свідомість окремих індивідів.

Набуваючи завдяки мові відносної незалежності від практики, свідомість випереджає практичну дію, формує ту саму ідеальну мету, яка визначає спосіб і характер самої практичної дії.

Людина одержує інформацію не тільки за допомогою звичайної мови, а й *штучних мов різних знакових систем* (мова математики, кібернетики, система символів, азбука Морзе і т. п.). *Знак*— це матеріальний предмет, який виконує в спілкуванні роль представника чогось і використовується для одержання, збереження, перетворення та передачі інформації. Знакові системи виникли і розвиваються як матеріальна форма, в якій реалізується свідомість, мислення, інформаційні процеси в суспільстві, а в наш час і в техніці (особливо в комп'ютерній). Вихідною знаковою системою є звичайна, природна мова.

Будучи відбиттям суспільного буття людей, свідомість має активний, творчий характер. *Творчість* — це продуктивна людська діяльність, здатна породжувати якісно нові матеріальні і духовні цінності суспільного значення. Головна цінність відображуваної діяльності людської свідомості полягає у творчому її функціонуванні, коли розпредметнення результатів попередньої діяльності супроводжується внесенням у них нового змісту, що істотно змінює попередній зміст. Зв'язок з реальним світом здійснює не сама по собі свідомість, а реальні люди, які практично перетворюють світ. Свідомість через практику здійснює зворотний вплив на дійсність, що її породила. Активність характерна не тільки індивідуальній, а й суспільній свідомості, насамперед прогресивним ідеям, які, оволодівши масами, стають «матеріальною силою».

Закони розвитку буття

Поняття діалектики в історії філософії використовувалось у різних значеннях. Сократ розглядав діалектику як мистецтво виявлення істини шляхом зіткнення протилежних думок, спосіб ведення бесіди (звідси і назва — від *грец.* діалого — веду бесіду, полеміку). За Гегелем, діалектика— це своєрідний і єдино правильний метод пізнання.

Виникла діалектика в давньогрецькій культурі і з самого початку набула високого інтелектуального статусу, бо мистецтво полеміки, доказу, переконання вимагає від співрозмовників великої майстерності, підготовки.

Античні діалектики (Зенон, Геракліт) вважали, що світ безперервно рухається, змінюється, але вони не розуміли розвиток як виникнення нового. У філософів різних часів і епох — від античних до класиків німецької філософії було дуже багато тлумачень діалектики. Але діалектика в її концептуальній формі виникла в культурі пізніше. У вигляді *стрункої теоретичної системи* вона вперше була, представлена у вченні Гегеля, хоча і в об'єктивно-ідеалістичній формі.

Саме як система діалектика являє собою єдність принципів, законів і категорій. Крім цього, слід розрізняти два види діалектики — *об'єктивну*, яка існує і діє в самих речах, і *суб'єктивну*, яка існує в людському мисленні, як

відображення об'єктивної діалектики. Тому діалектика як теорія виконує дві основні функції— *світоглядну* та *методологічну*, тобто вчить, як ми повинні підходити до пізнання світу: розглядати все з погляду руху, зміни, стрибків — на відміну від метафізики, яка розглядає все сталим, незмінним.

Принципи діалектики — вихідні, об'єктивні за змістом ідеї, які відображають найзагальніші закономірності предмета теорії і водночас виконують методологічну функцію в її побудові.

До основних принципів діалектики належать:

- розвиток;
- об'єктивність;
- детермінація;
- тотожність об'єктивної і суб'єктивної діалектики;
- взаємозв'язок.

Філософія *вивчає універсальні зв'язки*. Вони становлять предмет діалектики, а формою їх пізнання, фіксації виступають *категорії діалектики*. У категоріях фіксуються знання, риси, відношення, які властиві всьому буттю. Категорії діалектики формуються на відповідних етапах історичного розвитку суспільства. У категоріях діалектики тісно пов'язане об'єктивне знання про відповідну форму зв'язку явищ з формою думки, завдяки якій осягається і обмірковується цей зв'язок.

Серед різноманітних зв'язків реального світу філософське пізнання виділило різні типи їх існування.

1. *Універсальні зв'язки буття*, які фіксують категорії діалектики:

1. Одиничне, загальне й особливе.
2. Явище і сутність.
3. Діалектичні закономірності як форма зв'язку.

Одиничне — це окремий предмет, річ, явище, подія, факт, які характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, певною визначеністю. *Одиничне* — це ім'я предмета. Воно за своїм змістом, проявом багатше від загального.

Загальне — це об'єктивно існуюча тотожність між предметами, речами, явищами. Його не можна побачити, відчути, торкнутися руками. Воно існує лише через одиничне як його момент. *Загальне* є частинкою, елементом, стороною окремого, оскільки воно відображає останнє не повністю, а частково, в тому, що є тотожним у предметах. *Загальне* за своїм змістом бідніше, ніж одиничне. Водночас воно глибше розкриває зміст, сутність речей.

Особливе є проміжною категорією між одиничним і загальним. Воно відображає момент суперечливої єдності одиничного і загального. *Особливе* є загальним відносно одиничного і одиничним відносно загального. Наприклад, якщо взяти ланцюжок понять «Іван — студент — людина», то в ньому «Іван» є одиничним, «студент» — особливим, «людина» — загальним.

Відносно «Івана» загальним є «студент», а відносно «людини» «студент» є одиничним.

Явище — це все те, що чуттєво сприймається. З точки зору гносеології явище свідчить про щось інше (наприклад, таке явище, як інфляція, є

ознакою кризи всього економічного життя суспільства). Через явище пізнається сутність речей.

Сутність — це те, що є сукупністю суттєвих характеристик речі, субстанціональною, закономірною основою суцього. Сутність пізнається у явищах, а всяке явище є сутнісним. Шлях пізнання істини — це рух від явища до сутності, від сутності першого порядку до сутності другого порядку і т.д.

Співвідносні категорії пов'язані одна з одною. Зв'язки між ними об'єктивні, суттєві, внутрішні, загальні й повторювані. Тобто, якщо мова йде про форму, то вона неминуче передбачає і зміст, якщо ми маємо наслідок, то повинна бути і його причина, якщо ми з'ясували суть, то лише через аналіз явищ і т.д. Таким чином, співвідносні категорії діалектики дають уявлення про закономірні необхідні зв'язки між ними як результат відображення дійсності.

II. Структурні зв'язки буття:

1. Частина і ціле, принцип цілісності.

2. Форма і зміст.

3. Система, елемент, структура. Принцип системності. *Частина* — це те, що в сукупності з іншими складовими створює ціле.

Ціле є те, що з'єднує окремі частини. Але ціле є щось інше, ніж проста сума складових частин. Воно пов'язане з принципом цілісності, що об'єднує різні типи зв'язків: будови, структури, функціонування, розвитку. Поняття «частина — ціле» займають важливе місце в так званому системному підході дослідження різних об'єктів.

Систему визначають як упорядковану множину взаємозв'язаних елементів з певною структурою і організацією.

Елемент — це компонента (одиниці аналізу складних предметів, явищ і процесів), яку не можна поділити на більш елементарні частини.

Структура — це відносно сталий засіб зв'язку елементів того чи іншого складного цілого. Вона відображає упорядкованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єктів пізнання. Структурні зв'язки пронизують усі процеси, які відбуваються у системних об'єктах. Системно-структурний підхід дослідження об'єктів різної природи включає певні вимоги: реактивності, адаптивності, самоорганізації, ієрархічності та інші.

Зміст — це сукупність різних елементів та системи взаємодій між ними, що визначають тип, характер явища, предмета, процесу.

Форма — це засіб існування того або іншого змісту. Форма організує зміст, фіксує ту чи іншу ступінь його розвитку, нормалізує його стан. Форма більш консервативна і стала, ніж зміст, вона невід'ємна від змісту предмета і відносно самостійна від нього. Існує багато наук, що вивчають форму: це геоморфологія, морфологія рослин і тварин, структурна лінгвістика та інші. Кожна наука успішно використовує метод формалізації.

III. Зв'язки детермінації:

1. Причинні зв'язки.

2. Необхідність і випадковість.

3. Можливість і дійсність.

4. Концепція детермінізму та її протилежність — індетермінізм.

Причина — це те, що викликає наслідок. Вона ніколи не виступає в чистому вигляді: її завжди породжують умови і привід.

Умови не рівнозначні причині, оскільки безпосередньо не викликають наслідок. Але поза певними умовами причина не діє, а якщо і діє, то безрезультатно або не повною мірою. Умови — це сукупність факторів, які супроводжують або сприяють причині.

Не треба також ототожнювати причину і привід. Він пов'язаний як з причиною, так і з умовами, але не зводиться до них. *Привід* можна визначити як поверховий вираз причини, він не породжує наслідок, а тільки служить для нього зовнішнім поштовхом.

Причинна залежність має досить відносний характер. Хоча причина і наслідок — необоротні поняття, наслідок ніколи не запобігатиме причині, все ж взаємовідношення їх досить гнучкі й багатозначні. Причина і наслідок не існують безвідносно одне від одного і щодо оточуючих їх явищ, і кожне з них в універсальному світовому зв'язку може бути водночас і причиною, і наслідком.

Причинний зв'язок буття і пізнання доповнюється категоріями необхідності й випадковості. *Необхідність* — поняття для визначення внутрішнього стійкого зв'язку об'єктів, зумовленого всім попереднім ходом розвитку їх і всією сукупністю наявних умов їхнього існування. Необхідним є те, що за певних обставин обов'язково є або повинно бути.

Випадковість — поняття, яке визначає проблематичність або необов'язковість виникнення або існування подій. Випадковим є те, що за певних умов може бути, а може і не бути. Діалектика необхідності й випадковості передбачає два суттєвих моменти: по-перше, випадковість виступає формою виявлення необхідності, по-друге, випадковість виступає як її доповнення.

Можливість відображає об'єктивно існуючий і внутрішньо зумовлений стан предмета у його незавершеному, потенційному розвитку. Реальна можливість та, для реалізації якої склалися всі необхідні умови. Формальна (абстрактна) можливість має малу ймовірність здійснення, а ймовірність здійснення неможливості дорівнює нулю.

Дійсність характеризує реалізоване, завершене, актуалізоване буття предмета. Вона є здійсненою можливістю.

До основних діалектичних законів належать:

- 1) закон взаємного переходу кількісних і якісних змін;
- 2) закон єдності і боротьби протилежностей;
- 3) закон заперечення заперечення.

Розглянемо кожний закон окремо. Вивчення *закону взаємного переходу кількісних і якісних змін* необхідно починати з визначення таких понять, як *якість, кількість, міра*.

Якість — це внутрішня визначеність предметів і явищ. Якість взагалі є тотожна з буттям визначеність. Щось, завдяки своїй якості, є тим, чим воно є

і, втрачаючи свою якість, перестає бути тим, чим воно є (Гегель). Якість виявляє себе через властивість.

Кількість — це зовнішня визначеність предмета, яка вже не є тотожною з буттям. Чистим кількісним виразом є *число*, яке практично не зв'язане з якістю. Незважаючи на це, кількість і якість між собою взаємозв'язані, гармонійно поєднані. Єдність кількості і якості виражається в *категорії міри*. Міра показує межу, в якій предмети залишаються якісно визначеними.

Перехід від одного якісного стану до іншого відбувається завдяки певним кількісним змінам. До певної міри кількісні зміни не ведуть до виникнення нової якості. Кількісні міри припиняються, коли міра вичерпує себе і виникає нова якість.

Перехід від кількісних змін до нових якісних відбувається завдяки *стрибкам*. *Стрибки* розрізняють за:

характером;

змістом;

формою їхнього прояву та ін.

Характер стрибка зумовлюється специфікою розвитку предмета. За масштабом стрибки можуть бути довгими і короткими, охоплювати цілі епохи і незначні історичні періоди. За змістом — це перехід одного якісного стану предмета до іншого. За формою прояву стрибки можуть бути *швидкими* (типу вибуху) та *повільними*. *Основний зміст* цього закону полягає в тому, що перехід від однієї якості предмета до іншої здійснюється не стихійно, а закономірно в межах своєї міри. Визначивши таку міру, можна передбачити характер стрибка, його тип і відповідно зреагувати на нього.

Закон єдності і боротьби протилежностей є одним з основних законів діалектики, який визначає *внутрішнє джерело руху і розвитку* в природі, суспільстві та пізнанні.

Причини руху і розвитку криються у внутрішніх суперечностях, притаманних процесам і явищам об'єктивної дійсності — боротьбі протилежностей. Кожний предмет, явище, процес є суперечливою єдністю протилежностей, які взаємно переходять одна в одну, перебувають у стані єдності й боротьби. Єдність, збіг протилежностей означає, що вони взаємопороджують і взаємозумовлюють одна одну, одна без одної не існують. Боротьба протилежностей означає, що протилежності не лише взаємозумовлюють, а й взаємовиключають одна одну, і, взаємодіючи, стикаються між собою, вступають у взаємовороту, яка може набирати різних форм. Боротьба протилежностей веде зрештою до розв'язання суперечності, яка є переходом до нового якісного стану. Нові явища, що виникають, набувають нових притаманних їм суперечностей, які і є рушійною силою їхнього розвитку. Боротьба протилежностей приводить до розвитку, під яким ми розуміємо зміни, пов'язані з оновленням системи, її внутрішніми структурними і функціональними змінами, перетворення їх в дещо інше, нове, в напрямі ускладнення.

Для розвитку характерна інтегративність (нагромадження нових ознак на основі синтезу старих). Саме розвиток є нескінченим і парадоксальним. Вище присутнє в нижчому у вигляді можливості (в хімізмі є можливість виникнення живого, в живому — людини). Можливість не є небуття, це потенційне буття. У світі ніщо не виникає тільки через можливість, усе виникає через об'єктивну необхідність. У суспільстві перехід від нижчих форм існування до вищих називається *прогресом*. Прогрес має місце там, де підвищується рівень організації системи, її цілісності, пристосованості до середовища, функціональна і структурна ефективність, генетична пластичність з високим рівнем наступного розвитку.

Закон заперечення заперечення є одним з основних законів діалектики, який відображає поступальність, спадкоємність, а також специфічну діалектичну форму розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Теза — така форма думки (судження), в якій щось стверджується. *Антитеза* — заперечення тези і перетворення її на свою протилежність.

Синтез, у свою чергу, заперечує антитезу, стає вихідним моментом наступного руху і об'єднує в собі риси двох попередніх ступенів, повторюючи їх на вищому рівні.

Діалектичне заперечення передбачає не тільки зв'язок, але й перехід від одного стану до іншого, що розвивається, на вищій основі.

Діалектичне заперечення виступає насамперед як заперечення, зумовлене суперечливістю самого предмета, як внутрішня неминучість його якісного перетворення. Все реальне має свої внутрішні суперечності, які наростають, загострюються і, зрештою, досягають такого стану, коли розвиток предмета стає неможливим без їхнього розв'язання. Процес розвитку відносин протилежностей у рамках певної суперечності має свої етапи:

- 1) вихідний стан об'єкта;
- 2) роздвоєння єдиного — розгортання протилежностей, перетворення об'єкта на свою протилежність (тобто перше заперечення вихідного стану);
- 3) розв'язання суперечності, перетворення цієї протилежності на свою протилежність (друге заперечення роздвоєного стану), що являє собою нібито повернення до вихідного.

У цьому процесі кожний з етапів виступає запереченням попереднього, а весь процес — запереченням заперечення.

Діалектичне заперечення означає не просто знищення чи механічне відкидання старої якості, а тільки її подолання, зняття, яке включає момент внутрішнього зв'язку зі старим, утримання та збереження позитивного змісту старої якості і тим самим становить умову подальшого розвитку, можливості нового заперечення. *Сутністю закону заперечення заперечення* є відображення на пряму і форми процесу розвитку в цілому, а також на пряму і форми розвитку внутрішніх етапів окремого циклу розвитку явища. Він відбиває спадкоємність як характерну рису процесу розвитку, бо в кожному новому ступені розвитку зберігається те позитивне, що було на попередніх стадіях розвитку у вихідному пункті та в його запереченні. Водночас кожний

новий ступінь розвитку являє собою не просте, механічне поєднання позитивного змісту попередніх стадій розвитку, а виступає як діалектична єдність, в якій переборюються однобічності попередніх стадій розвитку і утверджується більш багатий і всебічний зміст, відбувається перехід у вищу фазу розвитку. Закон заперечення заперечення відображає вихідний характер розвитку, поступовість руху; розвиток, який ніби повторює пройдені вже ступені, але повторює їх інакше, на вищій фазі. Ця форма зумовлена особливостями зв'язку між етапами в розвитку явища, що виступають як стадії руху внутрішніх суперечностей від їхнього зародження до розв'язання. Остання стадія, стадія розв'язання суперечностей, перебуває в такому зв'язку з вихідною, що вона є ніби поверненням до неї, поверненням старого, але повторенням на новій вищій основі.

В об'єктивній дійсності закон заперечення заперечення діє не в чистому вигляді, а прокладає собі шлях через безліч випадковостей. Багатосистемність предметів і явищ вимагає конкретного підходу до аналізу різних умов, суперечностей, тенденцій.

Філософський словник: буття, сутність, існування, матерія, рух, простір і час, монізм, дуалізм, плюралізм, свідомість, самосвідомість, психіка, відображення, творчість, мова, знання, інформація, цілепокладання, матеріальне та ідеальне, діалектика, метафізика, категорії діалектики (причина і наслідок, необхідність і випадковість, сутність і явище, форма і зміст та ін.), якість і кількість, перехід кількісних змін у якісні, єдність і боротьба протилежностей, заперечення, заперечення заперечення, суперечність.

3. ГНОСЕОЛОГІЯ

Природа і призначення процесу пізнання

Однією з важливих функцій свідомості є пізнання людиною навколишнього світу і самої себе. Люди не можуть жити, перетворювати природу без знань. Пізнання — це таке функціонування свідомості, в результаті якого виникають нові знання. Воно є невід'ємним компонентом матеріально-практичної діяльності, хоч і не позбавлене певної відносної самостійності. На відміну від практики, яка є матеріальною діяльністю, *пізнання є ідеальна, духовна форма освоєння світу*. Практика як спосіб задоволення потреб людини може бути успішною тоді, коли вона супроводжується творчим пізнанням об'єктів, їх моделюванням, планом їх перетворення. Пізнання, як і свідомість в цілому, реально існує за допомогою мови. Пізнавальний процес відображає не тільки наявні в дійсності (або ті, що дійсно існували чи будуть дійсно існувати) предмети, процеси і явища, але й усі їх можливі модифікації.

Основними засадами наукової теорії пізнання є визнання об'єктивної реальності світу, відображення його в свідомості людини, практики як основи пізнання і критерії істини, розуміння пізнання як діалектичного процесу наближення суб'єкта до об'єкта, руху від незнання до знання, від неповного, неточного знання до знання все повнішого і точнішого.

Практика як основа і рушійна сила пізнання

Пізнання має суспільний характер, який зумовлюється працею і мовою. Пізнання відображає реальну дійсність не прямо, а опосередковано — через матеріально-практичну діяльність. Практика породжує потребу в нових матеріалах, джерелах енергії і т. п., і це стимулює розвиток пізнання. Отже, *історичний розвиток практики є рушійною силою пізнання.* Та частина філософії, яка займається пізнанням, називається *гносеологією*. Як відомо, питання про можливість пізнання світу є зворотною стороною основного питання філософії — про відношення мислення до буття, свідомості до матерії, до природи. Наукова філософія вважає, що світ можна пізнати таким, яким він є, що в реальній дійсності немає нічого такого, чого не міг би рано чи пізно збагнути розум людини. Напрям у філософії, що заперечує або піддає сумніву можливість пізнання природи, суспільства, називається *агностицизмом* (грец. *a* — не, *gnosis* — знання). Таке твердження агностиків обґрунтовується головним чином посиленням на наявну різницю між тим, яким наш світ здається і яким він є насправді.

Пізнання як процес являє собою діалектичну єдність суб'єктивного і об'єктивного. Суб'єктом пізнання є не свідомість сама по собі, а матеріальна істота, яка має свідомість — суспільна людина.

Об'єктом пізнання є фрагменти об'єктивної реальності, які потрапили в коло практичної і пізнавальної діяльності людини. З розвитком суспільства об'єктом пізнання стає й саме пізнання, мислення людини. Процес пізнання має суспільно-історичний характер. Усі людські пізнавальні здібності, насамперед мислення не дані людині від природи, вони сформувалися на основі праці, суспільного виробництва. Окрема людина навчається мислити разом із засвоєнням мови й набутих людством знань.

Пізнання як процес відображення реальної дійсності, його основні види

Пізнання відображає дійсність у формі образів. *Образ* — є форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної реальності у свідомості людини. Образи за своїм змістом відповідають предметам, явищам, які вони відображають. Основними формами відображення є *живе споглядання* та його форми — відчуття, сприйняття, уявлення, які дають конкретно-наочне знання про зовнішній бік речей, і *мислення* (поняття, судження, умовивід тощо), що полягає в абстрагуванні, узагальненні чуттєво даного матеріалу і оперуванні абстракціями.

Чуттєве відображення базується на безпосередній взаємодії суб'єкта і об'єкта, має конкретно-образну чуттєву форму виразу, дає знання явищ. На

відміну від чуттєвого відображення, яке дає знання одиничного, *абстрактне мислення* дає знання загального, відображає дійсність у формі абстракцій. Виділяючи загальне в предметах і явищах, мислення переходить від знання явища до знання сутності речей. Тим самим воно дає змогу піднятися до пізнання всезагального, а тому відображає дійсність глибше, повніше. В історії філософії були філософи, які надавали перевагу живому спогляданню (*сенсуалісти, емпірики*), і такі, що визнавали провідну роль за абстрактним мисленням (*раціоналісти*). На справді ж ці дві форми пізнання становлять єдине ціле, вони діалектично взаємопов'язані, доповнюють одна одну.

У результаті активності суб'єкта, його творчої уяви, фантазії інтуїції відбуваються якісні переходи від чуттєвих форм відображення до логічних, від *емпіричного рівня до теоретичного* від знання явища до знання сутності. *Інтуїція* (лат. *intuitio* — уважно дивлюсь) — спосіб пізнання через безпосереднє чуттєве споглядання чи умовивід на відміну від опосередкованого послідовного логічного мислення. Відмінність між логічним та інтуїтивним відкриттям полягає в тому, що перше відкриває елементи вже відомого людині буття, друге — нові сфери буття, створюючи фундамент для логічних відкриттів. *Кінцевою метою* пізнання є досягнення *істини*.

Поняття істини, її види, шляхи досягнення

Істина є правильне відображення суб'єктом об'єктивної дійсності, підтверджене практикою. Протилежним їй поняттям є *хибна думка*. Хибна думка — це зміст свідомості, який не відповідає реальності, але сприймається як істинне (цю думку треба спростовувати). Основна проблема теорії істини — як можна встановити відповідність одержаних знань реальним об'єктам, які постійно розвиваються. Для вирішення цієї проблеми необхідно розглянути *основні характеристики істини*: об'єктивність, абсолютність, відносність, конкретність і перевірка практикою. *Кожна істина*, оскільки вона досягається суб'єктом, є *суб'єктивною за формою і об'єктивною за змістом*. Абсолютизація моменту суб'єктивного в наших знаннях веде до суб'єктивізму, агностицизму. На противагу цим хибним поглядам наукова філософія виробила поняття об'єктивної істини.

Об'єктивна істина — це такий зміст знань, який не залежить ні від окремої людини, ні від людства в цілому. Об'єктивність істини ніяк не означає її незалежність від інтересів і потреб людини. Навпаки, істина завжди була і залишиться однією з найважливіших гуманістичних цінностей людини.

Визнання об'єктивної істини зумовлює необхідність визнання в тій чи іншій формі абсолютної істини. *Абсолютна істина* означає повне, вичерпне знання про щось. У принципі таке знання можливе. Але оскільки розвивається не тільки пізнання, а й його об'єкт — навколишній світ, то людство може тільки наближатися до нього. До абсолютних істин можна віднести достовірно встановлені факти, дати подій, народження й смерті

тощо, але такі істини не становлять пізнавальної цінності, їх просто називають *вічними істинами*. Абсолютна істина — в широкому розумінні — це всеосяжна істина про реальність у цілому, або реальність окремих її фрагментів. Важливо визнати, що абсолютна істина існує як момент пізнання. Абсолютна істина складається із суми відносних істин. *Відносна істина* вказує на обмеженість правильного знання про щось. Наприклад, тіла складаються із атомів, вода кипить при температурі 100° тощо. У кожній відносній істині є зерно, елемент абсолютної. Абсолютизація моменту абсолютного в наших знаннях веде до *догматизму*, «омертвіння» знань, а абсолютизація відносного — до *релятивізму* (лат. — відносний), тобто до агностицизму, фактичної відмови від пізнання.

З аналізу діалектики абсолютної і відносної істини виводиться і наступна її фундаментальна характеристика — *конкретність*.

Конкретність істини — це така її ознака, за якою істинність того чи іншого твердження залежить від умов, місця та часу, а також тільки в певній визначеній теоретичній системі, системі відліку тощо. Абстрактна постановка питання про істинність того чи іншого твердження призводить до невизначеного рішення. Так, на запитання взагалі: «Корисний чи шкідливий дощ?» — отримуємо відповідь — «і корисний, і шкідливий». Отже абстрактної істини немає, істина завжди конкретна.

Практика як критерій істини, її абсолютний і відносний характер

Яким же чином ми можемо переконатися, чи правильні наші знання, чи помилкові? У кінцевому підсумку це досягається за допомогою *практики*. *Практика* різноманітна — від повсякденного життєвого досвіду до складних наукових експериментів. Вона є *основою пізнання, його рушійною силою, об'єктивним критерієм істини*. Якщо предмет під час його використання проявляє себе так, як передбачалося, то це означає, що наші уявлення про нього правильні. Практика історично розвивається. Тому вона виступає і як *абсолютний і як відносний критерій*. Про цю та інші проблеми пізнання студенти більш докладно можуть дізнатися з рекомендованих підручників.

Крім указанного критерію, є багато інших критеріїв істини: логічний, прагматичний, естетичний, утилітарний, етичний, конвенціональний, екзистенціальний, інтуїтивний та ін.

Специфіка наукового пізнання

Наукове пізнання. При вивченні цієї теми особливу увагу слід звернути на *особливості наукового пізнання* як його вищої форми.

Наукове пізнання — це такий рівень функціонування свідомості, в результаті якого одержується нове знання не тільки для окремого суб'єкта, а й для суспільства в цілому. Нові знання є результатом професійної діяльності вчених. Наукові знання розвиваються з форм донаукового, повсякденного

знання, спираються на індивідуальний і загальнолюдський досвід, на суспільну практику.

Поняття науки, її види і функції

Наука є системою понять про дійсність і має на меті дослідження на основі певних методів пізнання об'єктивних законів розвитку природи, суспільства і мислення, для передбачення і перетворення дійсності в інтересах суспільства, людини. Наука — це водночас і система знань, і їх духовне виробництво, і практична діяльність на їх основі. *Наука є складовою частиною культури людства*, її питома вага постійно зростає. Наука виконує такі *основні функції*: пізнавальну, культурно-світоглядну, функцію безпосередньої продуктивної сили, прогностичну, функцію духовного перетворення світу. Наука має справу з особливим набором об'єктів реальності, які не можна звести до об'єктів повсякденного досвіду. Для опису цих об'єктів, незвичайних з точки зору здорового глузду, наука виробила спеціальну мову, понятійний апарат, а для безпосереднього впливу на них наука створила систему спеціальних знарядь (інструменти виміру, різні прилади тощо), які дають змогу виявити можливий їх стан в умовах, що піддаються контролю суб'єкта. Наука формує специфічні способи обґрунтування істинності знань: експериментальний контроль за одержаним знанням, виведення одних знань з інших, правильність яких уже доведена. *За предметом і дослідження науки поділяються на природні — технічні* (вивчають закони природи і способи їхнього освоєння), *суспільні* (об'єктом тут виступають різні суспільні явища та їх закони), *гуманітарні* (вивчають саму людину як особистість). Предмет науки впливає на її *методи*, способи дослідження об'єкта. Так, у природничих науках одним із головних способів дослідження є *експеримент*, а в суспільних науках — *статистика*.

Емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання

Розрізняють *емпіричний і теоретичний рівні* наукового пізнання. Емпіричний (грец. *empeiria* — досвід) — це такий рівень знання, зміст якого в основному одержано з досвіду (із спостережень та експериментів), підданого деякій раціональній обробці, тобто сформульованого певною мовою. Характерною особливістю емпіричного пізнавального рівня є те, що він включає в себе безпосередній контакт дослідника з предметом за допомогою органів відчуттів або приладів, що їх доповнюють; дає знання зовнішніх, видимих зв'язків між явищами. Вершиною емпіричного пізнання є фіксація повторення явищ без пояснення причин. Емпіричні знання спираються на емпіричні факти й співвідношення, дані спостереження, показання приладів, записані в протокол, зведені в таблицю чи подані графічно тощо.

Теоретичне пізнання (грец. — розгляд, дослідження) — це пояснення підстав відтворення. Теоретичне знання має загальний і необхідний характер і містить відомості про внутрішні закономірності спостережуваних явищ. На

цьому рівні ми одержуємо знання не тільки за допомогою досвіду, а й абстрактного мислення.

Теоретичне знання включає систему понять, суджень, абстракцій, часткові й загальні теорії. Перевага теоретичного знання полягає в тому, що воно дає розуміння суті загального закону і може передбачити майбутнє. Метафізичний підхід до розуміння емпіричного і теоретичного рівнів пізнання виявляється в запереченні єдності між ними або абсолютизації одного з них. Емпіричне пізнання може випереджати теоретичне, а теоретичне — емпіричне. Суперечності між емпіричним і теоретичним знанням вирішуються практикою, яка є основою пізнання і критерієм істини.

Студентам необхідно звернути увагу на засвоєння таких понять, як «факт», «спостереження», «експеримент», «абстракція», «ідеалізація» та ін.

Форми і методи наукового пізнання. Особливості методів соціального дослідження

Свідома цілеспрямована діяльність щодо формування і розвитку знань регулюється певними *методами й прийомами*. Виявлення і розробка таких норм, правил, методів і прийомів складає предмет логіки і методології наукового пізнання. При цьому логіка дає правила виведення одних знань з інших, правила визначення понять. *Методи наукового пізнання* — способи, що застосовуються свідомо на основі знання загальних законів природи суспільства і мислення, особливих законів пізнання і окремих, специфічних законів наукового пізнання. За ступенем загальності методи поділяються на філософські, загальнонаукові та методи окремих наук, а за сферою застосування — на емпіричні й теоретичні. Кожний з них відображає дійсність у певних формах.

НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ

Методи	Рівні	Форми
Сходження від абстрактного до конкретного, історичний і логічний, аксіоматичний, системно-структурний, математичний та ін.	Теоретичний	Наукова картина світу, теорія, система законів, теоретичні поняття, ідея
Моделювання, аналогія, порівняння, індукція, дедукція, аналіз-синтез, абстрагування		Факт, гіпотеза, проблема, концепція
Опис, вимір, експеримент, спостереження	Емпіричний	Емпіричні закони, емпіричні поняття, факти

Слід зазначити, що існують прийоми і методи, притаманні людському пізнанню в цілому, на базі яких будується як наукове, так і повсякденне знання. Вони називаються *загальнологічними* і подані всередині схеми. Наукове пізнання виробило також свої *спеціальні методи*, головні з яких

представлені вище. За браком місця ми позбавлені можливості дати пояснення кожного з методів пізнання. Тому студентам слід прочитати про це у відповідних розділах рекомендованих підручників.

Кожна форма пізнання має свою специфіку. Особливо складний характер має *соціальне пізнання*. Головні його особливості полягають у тому, що в соціальному пізнанні суб'єкт і об'єкт збігаються, відображення дійсності відбувається через інтереси людей, які можуть сприяти об'єктивному пізнанню, а можуть бути і серйозною перешкодою на шляху до нього. *Соціальне знання має в основному ймовірний статистичний характер.*

Наукове пізнання як оперативна діяльність включає в себе постановку проблеми, висування гіпотез, збір фактів, розробку творчої ідеї, перевірку її практикою, розробку теорії, яка дає вирішення поставленої проблеми.

Усі наукові методи взаємозв'язані. Об'єктивною основою всього є *діалектика зв'язку між поодиноким, особливим і загальним*. Філософським методом сучасного наукового пізнання є матеріалістична діалектика, методологічна функція якої реалізується через систему категорій, принципів і законів. Діалектика осмислює реальний процес пізнання, розглядає науку в єдиному контексті суспільно-практичної діяльності і дає змогу оцінювати перспективи пізнавального процесу.

Філософський словник: пізнання, пізнання теорії, суб'єкт і об'єкт пізнання, практика, істина, абсолютна і відносна істина, конкретність істини, критерії істини, метод, теорія, наука.

4. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ: ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Поняття суспільства

Передусім слід звернути увагу на багатозначність поняття «суспільство». *Існує концепція*, що суспільство — це частина природи, яка відокремилась, тому продовжує жити і розвиватись за законами природи (натуралістична трактовка, теорія соціального дарвінізму, де головне в суспільстві — боротьба видів або класів, виживання сильних).

Друга концепція — феноменологічна — суспільство розглядається як середовище людини з її суперечливими зв'язками і відносинами.

Третя концепція — діалектико-матеріалістична — суспільство розглядається як соціальна форма руху матерії, яка має спеціальний статус і свої особливості. Основною категорією цього статусу є наявність суспільного буття, що розвивається під егідою людини.

Четверта концепція — соціологічна — суспільство розглядається як людство в цілому, як історично визначений спосіб існування і спілкування людей в їх сукупності.

Найбільш доцільно *поняття суспільства* розглядати не як конгломерат сукупності людей і творених ними суспільних діянь, а як *цілісну систему*

історично визначених форм суспільних відносин, що складаються у процесі діяльності людей, пов'язаної з приведенням природи і власного життя у відповідність до своїх потреб.

Але мало сказати, що суспільство — це система. До цього слід додати, що наявність розумних людей у ньому перетворює систему на живий, вічно рухомий і відновлюваний механізм, який має свій початок, розвиток, занепад і перехід до нового ступеня. Інакше кажучи, розглядати феномен суспільства ми повинні *завжди діалектичне*.

Матеріалістичний та ідеалістичний підходи до розуміння суспільства

Існують два підходи до розуміння суспільства та його історії — матеріалістичний та ідеалістичний. *Ідеалістичний підхід* першопричиною розвитку суспільства вважає дух, ідею, свідомість (наприклад, вчення про соціальний поступ як результат розвитку абсолютної ідеї).

Матеріалістичний підхід визнає, що суспільство розвивається в першу чергу на базі матеріальних чинників, зокрема виробництва. К. Маркс розглядає наявність у суспільстві двох факторів — матеріального та ідеального. Матеріальні фактори займають провідне місце, вони виражаються в наявності виробничих відносин, які у своїй сукупності становлять *економічний базис суспільства*. Ідеальні фактори є відбитком матеріальних і становлять у своїй сукупності *надбудову*. Отже, К. Маркс, на відміну від ідеалістичного, ввів в історіографію *принцип матеріалістичного розуміння історії*, суть якого зводиться до того, що не суспільна свідомість *визначає суспільне буття*, а, *навпаки, суспільне буття визначає суспільну свідомість*. Цей принцип є виразом розв'язання *основного питання філософії* в його першій частині (відносно аналізу суспільної реальності в матеріалістичному підході), і цим принципом ми можемо керуватись у своїй науковій та практичній роботі.

З цього принципу зовсім не випливає, що буття повинно «поглинати» всю свідомість, всю духовну культуру. Навпаки, ми повинні виходити з того, що суспільна свідомість, яка має *відносно самостійний характер*, може і повинна активно впливати на розвиток суспільного буття.

Визначимося щодо суті основних категорій у соціальній філософії. *Суспільне буття* — це категорія, що виражає всі сторони і види матеріального життя людини (матеріальне виробництво, побут, сім'я, відпочинок тощо). *Суспільна свідомість* — це духовне життя людини, це відображення суспільного буття в свідомості людини. Між цими категоріями існує нерозривний зв'язок, у якому домінуючим має бути буття (тобто економічна сторона). Який характер має буття (тобто виробничі відносини), такий характер має і суспільство, його побут, державна система тощо. Отже щоб вийти з кризи, нашому суспільству слід передусім вдосконалювати економічну систему, здійснювати роздержавлення власності, налагоджувати фінансово-кредитну, банківську систему тощо.

Філософська антропологія про людину

Поняття людини означає людину взагалі, тобто включає сукупність усіх властивостей та атрибутів людини. Будучи абстракцією, це поняття має два реальні втілення — окрема людина і людство в цілому. Кожен з нас, будучи окремою, вільною від інших людиною із своїм власним життям, поглядами, цінностями і т. п., є людиною настільки, наскільки в ньому (кожному з нас) є спільного для всіх людей. Людство в цілому складається з окремих людей, кожна окрема людина є членом людської спільноти. Людина і суспільство є предметом вивчення багатьох наук — анатомії, психології, медицини і т. п., проте вони вивчають людину абстрактно: їх цікавить тільки якийсь окремий аспект життя людини. Людина в усій повноті її проявів піддається осмисленню тільки засобами та методами філософії. Людина в цілому безвідносно до світу та суспільства, є предметом вивчення такої дисципліни, як філософська антропологія; соціальне буття людини вивчає соціальна філософія.

Питання: «Що таке людина?» — одне з найдавніших питань, які ставило людство. Найчастішою відповіддю на це питання була спроба дати родовидове визначення, як наприклад: людина — це політична тварина, людина — це розумна тварина, людина — це тварина, яка виробляє знаряддя праці. Наукові теорії, які таким чином намагались розв'язати проблему сутності людини, можна умовно розподілити на два напрями: перший — це *біологічні теорії*, другий — *теорії соціологічні*. Перші теорії виходять з розуміння людини як частини природи і намагаються дати визначення людині як біологічному виду. Теоретична неспроможність таких теорій виявляється в тому, що практично неможливо виділити якусь біологічну ознаку, яка б чітко відділяла людину від інших живих істот, оскільки й у багатьох тварин існують елементи розумної поведінки, елементи соціальної організації і навіть виробництво знарядь праці. Подібні теорії в кінцевому рахунку мають антигуманістичну спрямованість, оскільки вони так чи інакше намагаються підмінити моральні принципи біологічними — природного добору, розвитку популяції і т. ін. Другий вид теорій — теорії соціологічні. Вони намагаються звести сутність людини до її належності до соціальної структури суспільства, виходячи з уявлення про те, що людина є частиною суспільства, тобто частиною певної виробничо-цивілізаційної структури. Яскравим прикладом такої теорії є теорія Маркса, який писав, що сутність людини — це сукупність усіх суспільних відносин. Теоретична недостатність подібних теорій полягає в тому, що людина тут зводиться тільки до якихось соціальних, виробничих функцій, з яких практично неможливо вивести різноманітність проявів людського життя. Моральні принципи в таких теоріях підміняються принципом соціальної доцільності, що принижує цінність окремої людської особистості.

Обидва види теорій мають спільну рису — вони намагаються зрозуміти людину як частину чогось — природи чи суспільства, тим самим позбавляючи людину не тільки якихось окремих параметрів, а й випускаючи

з поля зору фундаментальну властивість людини — бути цілісною єдністю всіх своїх проявів. Людина не є частиною чогось, вона завжди є цілим. Уперше такий підхід до людини був сформований ще в античності. Він виявляється вже у відомій тезі Протагора про те, що людина є мірою всіх речей. Філософи античності вперше назвали людину *мікрокосмом*, тобто малим світом, протиставивши її та прирівнявши до *макрокосму* — великого світу. Між мікрокосмом і макрокосмом існує аналогія — все, що є в світі великому, є і у світі малому, тобто людина є рівновеликою всьому світові за багатством своїх проявів. Підходячи до людини як до цілісності, ми повинні визнати, що вона є цілісністю гетерогенних суперечливих начал, що не можуть бути зведені одне до одного. В історії філософії виділяли різні людські начала. Найзагальнішими із них є: тіло та душа, матеріальне та духовне, розум і воля. Найочевиднішими началами людини є тіло та душа. *Тіло* — це чуттєве видиме в людині, її фізична основа. *Душа* — це те, що робить тіло живим, спонукає його рухатись, відчувати задоволення та страждати. Душа — це життя; бездушними в прямому розумінні цього слова ми називаємо мертве тіло, в переносному — людину, яка не може або не хоче відчувати біль та радість. Життя людини відбувається в двох площинах — матеріальній та духовній. Людина, будучи фізичною істотою, живе згідно із законами матеріального світу, але, будучи істотою духовною, не може бути зведеною тільки до цих законів. Людина живе в єдності своїх матеріальних та духовних проявів: її дух обтяжений тілом, а тіло — одухотворене. Саме до такої єдності матеріального та духовного в людині звертаються нетрадиційна медицина та східні філософські традиції. Поєднуючи матеріальне та духовне, людина, проте, є єдиною. Коли ми говоримо, що людина живе, дихає, мислить, діє, то ми маємо на увазі, що існує єдиний діяльний центр людини, єдине людське Я, яке традиційно називається людським духом. Дух є осередком мислення та дії людини, і ми можемо виділити дві духовні потенції людини — *розум* та *волю*. Вони є невід'ємними атрибутами поняття людини. Будь-яка дія людини є осмисленою, інакше кажучи, людина спочатку думає, а потім робить, або, для того, щоб щось зробити, людині потрібно спочатку це обдумати. Думка є необхідною, але недостатньою для людської дії, бо, обдумавши щось, людина повинна ще захотіти це зробити. Невід'ємним атрибутом людини є *свобода волі*, тобто людина в будь-якій ситуації, в кінцевому рахунку може діяти або не діяти. Навіть для того, щоб щось осмислити, людині потрібне вольове зусилля. Акт мислення є таким же вольовим актом, як і будь-який людський вчинок.

Аналіз цих начал показує, що, розглядаючи людину як цілісність, ми можемо продуктивно осмислити як буття окремої людини у всіх його проявах, так і Історію людства в цілому. Проте чи достатньо розуміння сутності людини, щоб осмислити буття окремої людини? Якщо ми знаємо, як функціонує людський організм, чи достатньо цього, щоб примусити функціонувати власний організм так чи інакше? Якщо ми розуміємо смисл життя та походження людства взагалі, чи достатньо цього для того, щоб зрозуміти сенс власного життя? Замислившись над цими запитаннями, ми

можемо дійти того висновку, з якого постає філософія європейського екзистенціалізму, що із *сутності людини* зовсім не випливає *існування* окремої людини. Скоріше навпаки, Існування окремої людини є первинним відносно людської сутності, тобто кожен із нас, навіть будучи ознайомленим з усім досвідом людства, змушений щоразу самотійно, на свій страх і ризик, відповідати на питання, які висуває перед ним його життя. Інакше кажучи, людина, народившись, уже існуючи, є ніщо, їй належить «з нуля» створювати себе як людину. Такий висновок філософії підтверджується і біологічною наукою — на відміну від Інших істот, поведінка людини не задається на біологічному, генетичному рівні: виростаючи поза межами людського суспільства, дитина не може стати людиною, в той самий час, як домашні тварини, що виростають в умовах людської сім'ї, цілком відповідають природі свого біологічного виду. Відтак, людська природа не задається людській істоті від народження. Від народження людській істоті дана лише свобода стати чи не стати людиною. *Свобода волі людини має два виміри* — негативний та позитивний. *Негативний вимір свободи* полягає в тому, що людина завжди може сказати «ні» будь-кому з будь-якої причини і навіть невмотивовано. Дитина може сказати «ні» будь-якій спробі її цивілізувати і вирости істотою асоціальною в тому чи іншому відношенні. Які б не були причини такого заперечення, ці причини є вторинні щодо свободи волі людини. Будучи істотою вільною? людина не зобов'язана бути розумною, і може сказати «ні» тільки тому, що має на це право. *Позитивний вимір свободи* волі людини передбачає осмисленість її дій. Осмислюючи себе, своє становище в світі й суспільстві, людина може не тільки відмовитись від чогось, вона може спрямовувати свої дії на досягнення якоїсь позитивної якості, на створення чогось.

Атрибутом свободи людини є *відповідальність*. Людина завжди відповідає за свої вчинки, навіть відмова від чогось є вчинком. Поняття свободи та відповідальності у різних вимірах передбачають дві різні характеристики людини — її здатність бути особою та особистістю. *Особа* — це термін, запозичений з юриспруденції, *особистість* — з етики. Вона акцентує увагу на соціально значущих рисах людського індивіду. І особа, і особистість людини передбачають свободу волі. Відмінність між ними існує через ту відповідальність, яку вони передбачають. Особа — людина, наділена негативною свободою; для неї характерним є принцип юридичної відповідальності, згідно з яким людина повідає за свої вчинки незалежно від знання чи незнання закону, якого вони стосуються. Особистість наділена позитивною свободою, оскільки на неї поширюється принцип моральної відповідальності, згідно з яким людина не відповідає за ті вчинки, які вона не усвідомлює. Тобто тільки знаючи, що таке добро й зло, людина здатна на добрі й погані вчинки.

Поняття особи і особистості не слід плутати з поняттям індивіду та індивідуальності. Особа — це член суспільства, особистість є рівновеликою суспільству, тоді як *індивід* — частина сукупності індивідів, окремо взятий представник людського роду, а *індивідуальність* — це те, що відрізняє

окремого індивіда від інших. Індивідуальність не робить людину унікальною, оскільки ґрунтується на загальних властивостях людей. Наприклад, зовнішність людини є Індивідуальною, але особливості будови її тіла, кольору очей, волосся лише підкреслюють те, що вона має ці атрибути, необхідні для людини. Унікальність людини не в тих деталях, якими вона відрізняється від інших, а в самому її існуванні. Існування і особистість окремої людини — явище унікальне і є найвищою цінністю для неї самої і для суспільства. *Унікальність* полягає в тому, щоб бути такою, як усі, але своїм, неповторним чином.

Існування окремої людини є первісним щодо людської сутності. Людина може міняти себе, свою сутність, проте Їй не підвладне власне існування. Людина приречена бути, вона суцільна У світі незалежно від власної волі. Людина приречена на свободу і на відповідальність, приречена на свій страх і ризик зважувати і вирішувати правильність чи неправильність своїх вчинків. Людина обмежена в своєму існуванні, вона народжується незалежно від власної волі і не може вирішувати питання власного життя чи смерті. Їй підвладна тільки тривалість життя та термін смерті. Проте фундаментальною характеристикою людини є її здатність до *самотрансценденції* — виходу за власні межі як в мисленні, так і в дії. Людина здатна жити й віддавати своє життя заради того, що не зводиться до її власного існування. Людина здатна до пізнання різних істин, вона здатна для створення матеріальних цінностей, які безпосередньо не впливають з її існування; людина здатна долати межі свого існування через віру, надію, любов.

Закони суспільства, їх характер і особливості

Важливим є питання про характер і зміст законів суспільного розвитку. Виходячи з того, що суспільне життя має дуже складний, динамічний і необоротний характер, деякі філософи (особливо ідеалістичного напрямку) взагалі заперечують існування об'єктивних законів історичного розвитку і тим самим відмовляються від раціонального керування суспільними процесами і передбачення їхніх перспектив. Більшість філософів все-таки вважають, що закони існують) що історичні процеси пізнавані, але трактує їх пізнаваність через ідеалістичну аргументацію (наприклад, як у Гегеля» — пізнаваність історії через пізнання абсолютної ідеї).

Діалектико-матеріалістичне розуміння законів суспільства полягає у тому, що ці закони існують, вони мають об'єктивний характер, але разом з тим суттєво відрізняються від законів природи. Закони природи, як правило, діють вічно і є незмінними. Закони суспільства, суб'єктом розвитку якого є людина, мають історичний характер (тобто змінюються) і мають суб'єктивний відтінок, бо здійснюються не тільки через об'єктивні умови, а й суб'єктивні фактори, створювані суб'єктом. Тобто, дія людини через закон не відповідає адекватному результату дії (в цьому великий парадокс, який треба кожного разу вирішувати). Тому суспільні закони діють у двох напрямках:

вони є і фіксаторами наявних відносин, і разом з тим регуляторами історичного процесу (наприклад, закон вартості).

Соціально-філософський зміст категорії «суспільне виробництво»

Як показав К. Маркс, основним фактором існування і розвитку суспільства є суспільне виробництво. Воно являє собою трудову діяльність людей, спрямовану на створення споживчих вартостей, необхідних для існування та розвитку людства. Людина виступає в цьому процесі як суб'єкт, мета і засіб (фактор) виробництва. Суспільне виробництво як таке поділяється на матеріальне та духовне. Матеріальне виробництво має на меті перетворити предмети природи на предмети задоволення людських потреб. Духовне виробництво покликане створювати духовні цінності, які покращують матеріальне виробництво, збагачують людей знаннями та досвідом, змінюють потенціал робочої сили.

Спосіб виробництва — це спосіб створення матеріальних благ (засобів виробництва і засобів існування), необхідних для життя та розвитку суспільства.

Спосіб виробництва включає продуктивні сили й виробничі відносини. Продуктивні сили виражають відношення виробництва до природи і складаються із знарядь і засобів виробництва та людей, які його обслуговують, а також знань, досвіду і науки, які вони використовують.

Виробничі відносини — це відносини, що виникають у процесі виробництва. Вони мають об'єктивний характер, залежать від характеру відношення до знарядь праці, виробленої продукції, до власності. Якщо ж власність відчужена, то відношення набувають антагоністичного характеру. Якщо ж власність, засоби виробництва перебувають у руках виробника, то виробничі відносини набувають неантагоністичного характеру.

Для гармонійного функціонування виробництва існує і повинен спрацьовувати основний соціологічний закон: закон відповідності виробничих відносин характеру та рівню розвитку продуктивних сил. Якщо таке співвідношення порушується, то в суспільстві виникають аномалії, які вирішуються соціальними революціями або соціально-економічними реформами.

Поняття суспільно-економічної формації та її структура

Для історико-філософського вивчення процесу розвитку суспільства К. Марксом була введена така важлива категорія, як суспільно-економічна формація (СЕФ). Вона виражає тип суспільства, що характеризується своїм способом виробництва і відповідь ними йому виробничими відносинами. Суспільству відомі такі типи формацій: первісний і рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм, комунізм (перша стадія — соціалізм), постіндустріальні країни і посткомуністичний лад (головним чином для країн СНД). Основними структурними елементами СЕФ є базис та надбудова, а

також надбазові та надбудовні елементи — нація, мова, культура, побут, сім'я та ін.

Базисом називається сукупність усіх виробничих відносин, що складаються в суспільстві. Можна дотримуватися й іншого визначення: базис є сукупність наявних у суспільстві економічних укладів. Надбудова — це відображення базисних відносин в ідеалізованій формі. Вона існує для захисту базису і складається з трьох елементів:

- 1) сукупності ідей, теорій;
- 2) наявності відповідних інститутів та організацій, які культивують ці ідеї, теорії (центральною серед них є держава);
- 3) наявності ідеологічної спрямованості — забезпечення функціонування панівного ладу. Між базисом і надбудовою існує діалектичний зв'язок, в якому провідне місце посідає базис.

Для правильного розуміння життєдіяльності суспільства велике значення має його соціальна структура. Це сукупність соціальних спільностей, класів, націй, соціальних груп, прошарків. тощо. Кожна з цих спільностей має свої об'єктивні й суб'єктивні чинники утворення та функціонування. Головним елементом соціальної структури є класи. Це найбільш масові й безпосередньо пов'язані з процесом виробництва групи людей, що різняться між собою:

- 1) за своїм місцем в історично означеній системі виробництва;
- 2) за відношенням до засобів виробництва (основний критерій);
- 3) за роллю в суспільній організації, а також методами і формами розподілу національного продукту (визначення за В.І.Леніним).

Класи виникли на тому етапі розвитку суспільства, коли у виробництва з'явився додатковий продукт і можливість його відчуження. Поява антагоністичних класів породила класову боротьбу, яка приводила до соціальних революцій. У філософії поряд з теорією класів і класової боротьби розробляється теорія стратифікації, тобто поділу суспільства на окремі соціальні групи (страти), і теорія формування середнього класу на основі демократичної приватизації власності, яка повинна забезпечувати єдність та гармонію суспільних сил.

Важливим елементом соціальної структури є також нація. Нація — це сукупність людей, яка історично склалася на основі певного етносу (етносів), має свою територію, мову, побут, традиції і звичаї, психічний склад і пов'язана сталими економічними зв'язками. Нація є основою державності. Боротьба за суверенітет, за встановлення своєї державності приводить до національно-визвольної боротьби. Існують дві тенденції у вирішенні національного питання — тенденція консолідації (об'єднання) націй і тенденція національного визначення. На даному етапі перемагає друга тенденція.

Рушійні сили й суб'єкти історичного процесу

Важливим для соціальної філософії є визначення рушійних сил та суб'єктів історичного процесу.

1. Основними рушійними силами соціального розвитку слід вважати потреби, інтереси, цінності. Вони можуть бути індивідуальними і суспільними, матеріальними і духовними.

2. Суб'єктами творення і розвитку суспільства виступають також маси і особи. Справжнім творцем історії є народ, народні маси. Вони породжують історичних осіб, які мають вирішальний вплив (як позитивний, так і негативний) на хід історії. Існують два хибні підходи до природи історичного процесу — фаталізм та волюнтаризм.

Фаталізм — це філософські погляди, які стверджують, що Історичний процес є фатальним, немінучим, а народні маси та історичні особи не мають впливу на його розвиток.

Волюнтаризм — це філософське вчення, яке заперечує або ігнорує об'єктивні закони розвитку і вважає, що управління суспільним процесом можна досягти силою за допомогою дії історичних осіб. Така філософія веде до тоталітаризму, фашизму та культу особи.

3. Рушійною силою суспільства є соціальна революція. Її роль полягає в докорінній зміні усталених суспільних відносин і створенні нової суспільно-економічної формації шляхом класової боротьби. Існують такі типи революцій: буржуазна та соціалістична, які розрізняються за своїм характером і рушійними силами. Рушійними силами революції, як правило, є народні маси, прогресивні класи та виразники їхніх інтересів — партії. Соціальні революції можуть здійснюватися як шляхом насильства, так і мирним шляхом за допомогою докорінних реформ. Для кожної революції повинні існувати об'єктивні та суб'єктивні передумови, революційна ситуація, від якої залежить форма революції — мирна чи немирна. В сучасних умовах найбільш типовою є мирна форма революції, яка вирішує корінні соціальні питання (зміну влади, економічних відносин) політичними та економічними методами за допомогою реформ.

4. Важливим і постійним джерелом та рушійною силою суспільного розвитку, економічною основою кожної соціальної революції є протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами. Це протиріччя спонукає суспільство до дотримання загального соціологічного закону — закону відповідності виробничих відносин характеру і рівневі розвитку продуктивних сил, тобто до рівноваги між ними.

5. Рушійною силою розвитку суспільства є також політична система, найбільш яскраво виражена у формі держави.

Політична система — це система політичних партій, організацій, інститутів, рухів та відносин між ними. Політична система органічно входить до надбудови суспільства та обслуговує економічний базис. Важливим компонентом надбудови є держава. Це основна форма управління суспільством політичними засобами. Вона виникла після появи класів і

необхідності встановлення злагоди між ними. Існує два погляди на сутність держави: марксистський, який вважає, що держава має класовий характер і є органом насильства, та загальнолюдський, за яким держава — це орган управління і досягнення злагоди в суспільстві.

Тип держави завжди відповідає типові суспільства — рабовласницька, феодална, капіталістична, соціалістична, постсоціалістична.

Держава, спираючись на владу, органи управління, армію, карні органи, розвідку, бюрократичний апарат тощо, виконує дві функції — внутрішню і зовнішню.

Основними формами правління є монархія, конституційна монархія, республіка (парламентсько-президентська, або президентсько-парламентська, парламентська, президентська). У країнах СНД і Україні йде боротьба за створення незалежних демократичних правових держав.

Суспільний прогрес, його критерії, типи й напрями розвитку

З'ясувавши суть основних джерел та рушійних сил суспільного прогресу, слід перейти до поняття спрямованості історичного прогресу, його критеріїв і характеру протиріч.

Посилаючись на складність ситуації, деякі філософи-песимісти взагалі заперечують існування суспільного прогресу. З точки зору діалектико-матеріалістичного розуміння прогрес існує об'єктивно, незважаючи на наявність у ньому серйозних протиріч (економічні негаразди, міжнаціональна напруженість, економічна криза тощо). Об'єктивною причиною соціального прогресу є саме характер суспільства як життєдіяльного організму. Регрес якщо і є, має тимчасовий характер і повинен переходити в стабілізацію, а потім у прогрес.

Основним критерієм соціального прогресу є розвиток продуктивних сил, виробничих відносин, НТП. Є і допоміжні критерії— освіта, рівень демократії та свободи, рівень спілкування людей тощо. Основними шаблями суспільного прогресу є зміна суспільно-економічних формацій, культур, епох, поворотних моментів історії тощо. Прогрес буває двох типів — прогрес антагоністичного суспільства, який є тимчасовим і досягається в результаті боротьби класів, і прогрес неантагоністичного суспільства, який є постійним і досягається співпрацею всіх класів та груп суспільства.

Аналізуючи політичне становище у світовій історії, треба бачити активний процес перетворення класів і націй, народних мас, особи з об'єкта пригноблення, експлуатації в суб'єкт історичної дії для досягнення нових шаблів суспільного прогресу (наприклад, боротьба за розвиток ринкових відносин в Україні та країнах СНД).

Філософський словник: суспільство, закони суспільства, суспільне буття, суспільна свідомість, суспільне виробництво, спосіб матеріального виробництва, продуктивні сили, виробничі відносини, суспільно-економічна

формація, базис, надбудова, соціальна структура суспільства, класи, політична система, держава, прогрес, регрес, фаталізм, волонтаризм.

ПІДСУМКОВІ ТЕСТИ З МОДУЛЮ «ФІЛОСОФІЯ»

1. Вони вважали, що все у світі відбулося від одного першоелемента, причому кожний наполягав на своєму, - будь це вода, апейрон або повітря:
 - а) Анаксимандр;
 - б) Емпедокл;
 - в) Протагор;
 - г) Фалес;
 - д) Анаксимен.
2. Які ідеї іудаїзму **не мали** великого впливу на процес формування християнства?
 - а) про месію, божого посланника;
 - б) про необхідність обрізання;
 - в) про принципову непізнаваність бога;
 - г) про боговибраний єврейський народ;
 - д) про гріховність людського роду.
3. Історичною особистістю вважали Ісуса Христа:
 - а) гностики;
 - б) маніхеї;
 - в) неоплатоніки;
 - г) фарисеї;
 - д) саддукеї.
4. Теоретичну критику основних положень Біблії і християнського віровчення **не дали** у своєму творі «Проти християн»:
 - а) Порфирій;
 - б) Прокл;
 - в) Плотін;
 - г) Юліан Відступник;
 - д) Маркіон.
5. До апологетів прийнято відносити:
 - а) Юстина Мученика;
 - б) Ямвліха;
 - в) Татіана;
 - г) Цельса;
 - д) Афіногора.
6. У найважливішому догматі християнського монотеїзму, догматі про троїчність єдиного бога – дух святий:
 - а) деякими дослідниками розглядався як запозичення християнами вчення гностиків про плерому;
 - б) асоціювався з Логосом;

- в) релігіоведами тлумачився як модифікація близькосхідних релігійних уявлень про богиню-матір;
 - г) в розвитку християнства іноді підмінювався культом Богоматері;
 - д) поставав абстрактним виразом Бога-батька, починаючи з Філона Олександрійського.
7. Перший з християнських письменників Оріген був офіційно засуджений церковним собором за те, що:
- а) обґрунтовував тезу про нематеріальності бога, його досконалість й вічність;
 - б) доводив нескінченність Бога на основі положень апофатичного богослов'я;
 - г) писав про створення богом – ще до створення світу – безсмертних і безтілесних духів (ангелів і людських душ), які мають свободу волі (свободу вибору);
 - д) доводив створення світу богом «з нічого»;
 - е) розглядав бога-батька, бога-сина й святий дух як послідовні еманції верховного бога.
8. До батьків церкви, діяльність яких характеризується і з богословської, і з філософської точок зору, які жили в IV в. на Сході, у Каппадокії (Мала Азія), відносяться:
- а) св. Ієронім Блаженний;
 - б) Григорій Назіанзін;
 - г) Василь Великий, єпископ Кессарійський;
 - д) Григорій Нісський;
 - е) Амбросій Медіоланський.
9. Аврелій Августін написав наступні твори:
- а) «Шестоднів»;
 - б) «Про блаженне життя»;
 - в) «Сповідь»;
 - г) «Про Град Божий»;
 - д) «Гортензій».
10. Для «Ареопагітик» Псевдо-Діонісія розуміння відносин бога й світу будується на:
- а) еманационізмі;
 - б) пантеїзмі;
 - в) еволюціонізмі;
 - г) креаціонізмі;
 - д) панпсихізмі.
11. На погляди Іоанна Скота Еріугени мали вирішальний вплив:
- а) Максим Сповідник;
 - б) Амбросій Медіоланський;
 - в) Псевдо-Діонісій;
 - г) Алкуїн;
 - д) Мані.
12. Основні цілі схоластики:

- а) створити філософський метод для вивчення природного світу;
 - б) за допомогою розуму проникнути в істину віри й наблизити її до мислячого духу;
 - в) додати релігійної й теологічній істині систематичну форму за допомогою філософських методів;
 - г) сформулювати основи соціальної філософії;
 - д) використати філософські аргументи для виключення можливості критики святих істин.
13. Іоанн Росцелін з Комп'єни рішуче виступав:
- а) проти платонівського реалізму;
 - б) за платонівський реалізм;
 - в) проти поняття загальних субстанцій;
 - г) за те, що існують одиничні речі;
 - д) за те, що універсалії не є мовою.
14. До творів Фоми Аквінського **не відносяться**:
- а) «Про Град Божий»;
 - б) «Сума теології»;
 - в) «Про приречення»;
 - г) «Про божественну єдність і троїчність»;
 - д) «Про обґрунтування віри проти сарацинів, греків і вірменів».
15. Роджер Бекон висунув три основних заперечення проти схоластики:
- а) схоласти недостатньо добре знають грецьку й арабську мови для правильного збагнення древньої філософії;
 - б) вони недостатньо знають математику, що є основою наук;
 - в) схоластичний метод – це дедукція, заснована на посиланнях на релігійні авторитети;
 - г) схоласти не використовують містичний метод пізнання;
 - д) вони недостатньо використовують алегоричний зміст Біблії.
16. У «Сумі теології» Фоми Аквінського міститься п'ять доказів існування бога, серед яких такі:
- а) все у світі випадкове, але при цьому випадкове не залежить від необхідного. Бог – це унікальний збіг випадковості й необхідності;
 - б) все у світі спрямоване до якоїсь мети, має сенс і корисність. Бог – це вища розумна істота, яка бачить глобальну мету й все направляє до неї;
 - в) у світі існує ряд діючих причин. Але деякі причини породжують самі себе. Бог існує незалежно від яких би то не було причин;
 - г) все у світі рухається, бог є «першим двигуном» світу;
 - д) все у світі може розглядається як ступінь якостей, що слідує один за одним. Бог – найвищий ступінь якості.
17. Видатними роботами П'єтро Помпонації є:
- а) «Про безсмертя душі»;
 - б) «Про достоїнство людини»;
 - в) «Про причини явищ природи»;
 - г) «Про долю, свободу волі, приречення й божественне передбачення»;
 - д) «Про власне незнання і незнання інших».

18. Основними творами Я. Беме є:
- а) «Наставляння в християнській вірі»;
 - б) «Аврора, або Ранкова зоря у сходженні»;
 - в) «Про потрібне життя людини»;
 - г) «До християнського дворянства німецької нації»;
 - д) «Про три принципи».
19. На думку Я. Беме людина є:
- а) ідеальною досконалістю, реалізованою не на землі, а в царстві Божому;
 - б) мікрокосмом, єдністю божественного й природного;
 - в) повною незначністю, що просвітлює святим духом і рятує по волі божій;
 - г) «малим богом», що сполучає в собі єдність тілесного й духовного;
 - д) суперечливим сполученням добра й зла.
20. За свої новаторські переконання Джордано Бруно після тривалого ув'язнення був спалений на кострі католицької інквізиції. Його видатними працями є:
- а) «Про схованого бога»;
 - б) «Про причину, принципи і єдине»;
 - в) «Про нескінченність, всесвіт і світи»;
 - г) «Про сутність речей відповідно до їх власних принципів»;
 - д) «Про монади, число й форму».
21. Ідеї Дж. Бруно мали істотний вплив на наступних філософів:
- а) Лейбніц;
 - б) Спіноза;
 - в) Ф. Бекон;
 - г) Декарт;
 - д) Шеллінг.
22. До основних творів Ф. Бекона відносяться:
- а) «Нова Елоїза»;
 - б) «Новий Органон»;
 - в) «Велике Відновлення Наук»;
 - г) «Нова Атлантида»;
 - д) «Велике Діланння».
23. У «Міркуванні про метод» Р. Декарт наводить наступні правила досягнення істинного пізнання:
- а) не визнавати ніколи будь-яку річ щирою, якщо не виконані умови вірогідності й очевидності пізнання;
 - б) розділити кожне з питань, які слід вивчити, на кілька частин для кращого вираження;
 - в) звільнити розум від оман, що затіняють або перешкоджають пізнанню;
 - г) свої ідеї розташовувати в певній послідовності, починаючи із простого, просуваючись, як по щаблях, до більше складного;
 - д) у розрахунках знати міру, розуміючи, що в кожному разі всього не передбачиш.
24. Основними лініями картезіанства **не** є:

- а) окказіоналізм;
 - б) янсенізм;
 - в) реалізм;
 - г) сенсуалізм;
 - д) номіналізм.
25. За Лейбніцем, поняття розвитку може бути охарактеризоване як:
- а) внутрішня зміна монад, що відбувається відповідно до цільових (фінальних) причин;
 - б) постійний процес виникнення або загибелі монад;
 - в) постійна зміна в тілах, що є з'єднанням монад, відповідно до діючих причин;
 - г) божественна сила, що впливає зовні на окрему монаду або їхньої групи (джерело розвитку);
 - д) активна сила, який володіє кожна монад (джерело розвитку).
26. За Монтеस्क'є, «дух законів» становлять всі зазначені відносини, разом узяті:
- а) клімат країни;
 - б) релігійні переконання;
 - в) склад ґрунтів і територія;
 - г) трудова діяльність;
 - д) моральні принципи.
27. Для Руссо природний стан людини, який він уважав ідеальним і до якого закликав повернутися, припускає:
- а) соціальну рівність;
 - б) відсутність приватної власності;
 - в) наявність майнового права;
 - г) вільну працю;
 - д) справедливого правителя.
28. На думку Гердера, людина — «найвища можливість земної будови», вона стоїть на границі царства природи й царства гуманності. У поняття «гуманності» Гердер включав:
- а) підпорядкування владі інстинкту;
 - б) жаль до інших;
 - в) прагнення до пізнання бога;
 - г) удосконалення розуму;
 - д) відмова від зв'язку із природою.
29. В «Енциклопедію філософських наук» Гегеля входять такі основні частини:
- а) феноменологія духу;
 - б) логіка (мала логіка);
 - в) наука логіки;
 - г) філософія природи;
 - д) філософія духу.
30. Важливе місце в історії, за Гегелем, займають «всесвітньо діючі індивіди», якими є:

- а) видатні діячі історії й культури;
 - б) унікальні егоїсти, що діють задля досягнення власних інтересів;
 - в) прості люди, які ведуть несвідомий спосіб життя;
 - г) видатні релігійні діячі, які виконують дану їм в одкровенні волю бога;
 - д) історичні особистості, які реалізують загальну «волю світового духу».
31. Для Фейєрбаха релігія – це:
- а) вид знання і форма освіти;
 - б) сутність людини;
 - в) прояв неутца;
 - г) спосіб самопізнання;
 - д) реакційна утопія.
32. За Шопенгауером, світова Воля (Wille) – це сила:
- а) розумна й цілеспрямована;
 - б) несвідома, сліпа й дика;
 - в) вільна й могутня;
 - г) обмежена й слабка;
 - д) єдина й безосновна.
33. Згідно з Е. фон Гартманом, наш світ – найкращий із світів, оскільки він:
- а) самий справедливий і прекрасний;
 - б) повний прикростей і страждань;
 - в) еволюціонує до досконалості;
 - г) здатний до самознищення;
 - д) рухається до мети найвищого розвитку свідомості.
34. З погляду Г. Риккерта, існує два основних наукових методи, які можуть бути одночасно названі так:
- а) природознавчий й історичний;
 - б) номотетичний і ідеографічний;
 - в) аналітичний і синтетичний;
 - г) генералізуючий і що індивідуалізує
 - д) повторюваних явищ й однократних явищ.
35. Видатними діячами так званого «першого позитивізму» були:
- а) Р. Авенаріус;
 - б) О.Конт;
 - в) М. Спенсер;
 - г) Э. Мах;
 - д) Д. Мілль.
36. В екзистенціалізмі фізичний час – це чиста кількість, ряд моментів, що протікають, а час екзистенціальний пов'язаний з такими поняттями, як:
- а) бесконечність;
 - б) доля;
 - в) рішучість;
 - г) занедбаність;
 - д) безнадійність.
37. Відповідно до філософії А. Бергсона, життя являє собою:
- а) з'єднання матерії і духу;

- б) напружений «життєвий порив»;
 - в) первісну й справжню реальність;
 - г) реальність, що має просторовий характер;
 - д) метафізичний космічний творчий процес.
38. ДО «вічних» філософських питань **не відносяться:**
- а) Які точні розміри Вселеної?
 - б) З яких елементів складається жива клітка?
 - в) Хто є людина?
 - г) Який родовід слов'ян?
 - д) Як склався світ?
39. У філософії міф – це:
- а) світогляд, в основі якого лежить віра в надприродне;
 - б) специфічний образний синкретичний світогляд;
 - в) фантастична розповідь, переказ;
 - г) цілісне, нерозчленоване сприйняття первісною людиною світу і явищ у ньому, побудоване на «зворотничеській» логіці;
 - д) казка, вигадка, обман.
40. Філософський розгляд релігії – це:
- а) віра в бога;
 - б) навчання про бога й надприродне;
 - в) світогляд, заснований на вірі в бога;
 - г) особливий вид духовно-практичної діяльності, націлений на сприйняття вищого, абсолютного;
 - д) єдність одновірців, що може бути побудована у формі духовної ієрархії.
41. Філософські напрямки, що відносяться до ідеалізму, відрізняються тим, що визнають наступні положення:
- а) світ складається з матеріальних тіл, а кожне тіло — з дрібних часток;
 - б) світ є духовною силою, що існує незалежно від людської свідомості;
 - в) світ створений богом і все відбувається в ньому з волі зверху;
 - г) світ є сукупність переживань, подань, прагнень й ідеалів конкретної людини;
 - д) світ видимих речей – це тільки відбиття дійсного миру зроблених прототипів, що існують вічно й незмінно.
42. Філософські напрямки, які можна назвати атеїстичними:
- а) перший позитивізм;
 - б) марксизм;
 - в) французький екзистенціалізм;
 - г) постмодернізм;
 - д) філософія життя.
43. Філософськими вченнями про сутність і розвиток людського суспільства **не є:**
- а) онтологія;
 - б) метафізика;
 - в) соціальна філософія;

- г) антропологія;
 - д) філософія історії.
44. До філософських методів пізнання відносяться:
- а) діалектичний;
 - б) структурно-функціональний;
 - в) синергетичний;
 - г) герменевтичний;
 - д) феноменологічний.
45. Наукові відкриття, що сприяли руйнуванню антропоцентричної картини світу, такі:
- а) відкриття клітки;
 - б) створення геліоцентричної системи світу;
 - в) теорія походження людини від мавпоподібного предка;
 - г) теорія теплової смерті Всесвіту;
 - д) теорія несвідомого.
46. Відповідно до ряду сучасних наукових гіпотез, людина – це природний мутант, що сформувався завдяки:
- а) спалаху близької Наднової зірки;
 - б) інверсіям геомагнітного поля;
 - в) поступовому еволюційному процесу;
 - г) льодовиковому періоду;
 - д) екстремальному тепловому стресу.
47. «Ідеальне» за поданням Е. В. Ільєнкова й М. А. Ліфшица – це:
- а) синонім свідомості;
 - б) явище, властиве винятково сфері суб'єктивного світу соціального індивіда;
 - в) процес об'єктивізації або уречевлення розумових форм;
 - г) певний стан матерії мозку;
 - д) об'єктивні межі досконалості (завершеності) природних і соціальних речей і процесів.
48. У сучасній філософії людина розглядається як:
- а) раб божий і хробак земний;
 - б) головна таємниця світобудови;
 - в) космобіопсихоінформаційна істота;
 - г) вінець природи;
 - д) мікрокосм суспільства.
49. Людина відрізняється від тварин:
- а) розумом;
 - б) фізіологією;
 - в) умінням використати знаряддя праці;
 - г) соціокультурним середовищем життя;
 - д) духовно-моральною еволюцією.
50. Розгляд зовнішніх відмінних рис людської істоти у філософії включається в поняття:
- а) об'єкт;

- б) людина;
 - в) індивідуальність;
 - г) особистість;
 - д) суб'єкт.
51. Особистість у філософії розуміється як:
- а) синонім понять «індивід», «людина»;
 - б) родове поняття, тобто що виражає загальні риси, властиві людського роду;
 - в) стійка система соціально-значущих рис, характеристика людини як члена суспільства;
 - г) сукупність фізичних і духовних здібностей окремої людини;
 - д) соціальний «зріз» індивідуальності, соціальна «маска».
52. Несвідоме у філософії – це:
- а) явища й процеси в психіці людини, які нею не усвідомлюються;
 - б) поняття, не тотожне психічному;
 - в) фундаментальна частина психіки людини;
 - г) навмисне поводження, що не відповідає моральним і правовим нормам суспільства;
 - д) частина колективної духовної пам'яті людства, що проявляється в граничних станах окремих індивідів.
53. На самих ранніх етапах людської історії важливу роль відіграли такі форми пізнання, як:
- а) наукове;
 - б) повсякденно-практичне;
 - в) ігрове;
 - г) філософське;
 - д) міфологічне.
54. Поняття «практика» у філософії може бути позначено такими термінами:
- а) дія;
 - б) пізнання;
 - в) досвід у цілому;
 - г) фізичне життя;
 - д) істина.
55. «Розуміння» у сучасному напрямку герменевтики розглядається як:
- а) діалог текстів;
 - б) прилучення до змісту людської діяльності;
 - в) сама людська діяльність;
 - г) смислоутворення;
 - д) спілкування поза «стихією мови».
- 56 «Суспільство» у сучасній філософії представляється як:
- а) невіддільна частина природи, що підкоряється тільки її законам;
 - б) система діяльності й життя людей, об'єднаних територією проживання, епохою, традиціями, культурою;
 - в) об'єктивна реальність, одна з форм буття, що володіє внутрішньою структурою, власними законами й спрямованістю розвитку;

- г) свідомість і воля людей, об'єднаних загальними прагненнями й інтересами;
- д) асоціація мислячих істот, що перетворюють світ у процесі спільної трудової діяльності, обумовленої наявністю мови.

57. В економічній сфері життя суспільства матеріальне виробництво вирішує наступні завдання:

- а) створює матеріальну базу існування суспільства;
- б) безпосередньо впливає на соціальну структуру (класи, соціальні групи й т.д.);
- в) сприяє розвитку філософського знання;
- г) визначає рівень розвитку духовно-моральної сфери життя суспільства;
- д) визначає політичні процеси.

ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТІВ

Студент повинен:

знати предмет дисципліни, її структуру, категоріальний апарат, основні етапи розвитку історії світової і вітчизняної філософії, сучасні тенденції розвитку філософської думки, найбільш відомих авторів філософських систем, їх головні праці;

вміти ідентифікувати філософські тексти з певними поглядами, розв'язувати тести, трансформувати філософські знання на проблеми економічної теорії й практики, аналізувати соціально-економічні проблеми буття, ставити філософського рівня питання, аналізувати їх і акумулювати в рефератах, виступах на семінарах, доповідях та наукових студентських конференціях;

мати навички читання та конспектування філософської літератури, толерантного ставлення до різних світоглядних систем, дискутування з тих чи інших проблем, письмової відповіді на іспитах та ін.

КРИТЕРІЇ
ОЦІНОК ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ КОМПЛЕКСНОЇ РОБОТИ З МОДУЛЯ
"ФІЛОСОФІЯ"

№ п/п	Параметри	Оцінка відповіді в балах			
		Відмінно	Добре	Задовільно	Не задовільно
1.	Оволодіння понятійним апаратом і категоріями	Основні поняття і категорії засвоєння	Поняття засвоєні, але в ряді випадків є неточності	Поняття і категорії засвоєні нечітко, не послідовно	Основні поняття й категорії не засвоєні
2	Знання наукового фактичного матеріалу	Вільно оперує необхідним науковим матеріалом	Оперує необхідним матеріалом, але зустрічаються неточності	Відчувається недолік знання наукового і фактичного матеріалу	Не знає наукового й фактичного матеріалу
3.	Оволодіння вміннями аналізу та узагальнення	Може самостійно аналізувати фактичний та науковий матеріал і робити узагальнення	Може самостійно аналізувати фактичний матеріал, але узагальнення складає труднощі	Може переказувати матеріал з елементами практичного аналізу	Може тільки переказувати матеріал
4.	Знання літератури з проблеми, що вивчається	Може проаналізувати теорії, погляди факти, що відображаються в літературі	Відповіді є на всі питання, але висвітлюються не повністю	Відповіді на запитання не повні, допущені вагомі помилки	Не може обґрунтувати відповідні на жодне запитання
5.	Повнота висвітлення матеріалу курсу	Вільне володіння матеріалом відповіді на всі запитання обґрунтовані	Відповіді на всі питання, матеріал одного з питань висвітлюється неповністю, є неточності	Відповіді на запитання не повні	Не може відповісти на питання екзаменаційних білетів, вимог ККР

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
I НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ» І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	5
Плани семінарських занять.....	10
Самостійна навчальна робота студента.....	15
Поточні тести модуля 1 ФІЛОСОФІЯ.....	18
Теми контрольних робіт.....	23
Контрольні питання і завдання з модуля «Філософія».....	27
Першоджерела	27
Змістовий модуль 1.1.	
ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ	37
I Предмет філософії.....	37
II Філософія стародавнього світу.....	42
III Філософія Середньовіччя.....	59
IV Філософія нового часу (XVII-XVIII ст.).....	70
V Німецька класична філософія.....	76
VI Історія філософії України.....	80
VII Тенденції розвитку сучасної філософії.....	89
Змістовий модуль 1.2.	
СИСТЕМА ФІЛОСОФІЇ	96
I Проблема систематизації філософського знання.....	96
II Онтологія.....	101
III Гносеологія.....	114
IV Соціальна філософія і філософська антропологія.....	120
Підсумковий тест з модуля «Філософія».....	130
Критерії оцінок виконання завдань комплексної роботи з модуля «Філософія».....	140

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Філософія. Навчальний посібник (для студентів 2 курсу ФПО і заочного навчання)

Автор: Радіонова Людмила Олексіївна

Відповідальний за випуск: В.В.Будко

Редактор: М.З.Аляб'єв

План 2006, поз. 544

Підп.до друку29.06.06	Формат 60x84 1/16.	Папір офісний
Друк на ризографі	Умовн.-друк.арк.6,0.	Тираж 50 прим.
Зам.№		

Сектор оперативної поліграфії ІОЦ
Харків, 61002, ХНАМХ, вул. Революції, 12